

**КЫРГЫЗ – ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ФИЛОСОФИЯ БАГЫТЫ**

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНДАГЫ УБАКЫТ МАСЕЛЕСИ

КУДАЙБЕРДИ КЫЗЫ МУНАРА

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

ИЮНЬ- 2023

**КЫРГЫЗ – ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ФИЛОСОФИЯ БАГЫТЫ**

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНДАГЫ УБАКЫТ МАСЕЛЕСИ

**ДАЯРДАГАН
КУДАЙБЕРДИ КЫЗЫ МУНАРА**

**ИЛИМИЙ ЖЕТЕКЧИСИ
ПРОФ. ДР. БӨКӨШОВ ЖАМГЫРБЕК БӨКӨШОВИЧ**

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

ИЮНЬ - 2023

ЭТИКАЛЫК БИЛДИРҮҮ

Диссертациядагы бардык маалыматтар академиялык эрежелердин алкагында алынган, бардык визуалдык жана жазуу жүзүндөгү маалыматтар жана натыйжалар академиялык жана этикалык эрежелерге ылайык берилген, колдонулган маалыматтарда эч кандай бурмалоо жасалган эмес, пайдаланылган иштерге толук шилтемелер жасалган, диссертациядагы маалыматтар эч бир университетте эч бир диссертацияда колдонулган эмес, диссертация жазуу эрежелерине ылайык даярдалган деп билдирем.

Мунара Кудайберди кызы

ETİK BEYAN

Tez içindeki tüm verilerin akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, görsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçların akademik ve etik kurallara uygun olarak sunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, yararlanılan eserlere eksiksiz atıf yapıldığını, tezde yer alan verilerin hiç bir üniversitede herhangi bir tez çalışmasında kullanılmadığını ve tez yazım kurallarına uygun hazırlandığını beyan ederim.

Munara KUDAYBERDİ KIZI

БАШ СӨЗ

Бүгүнкү дүйнөнүн өтө тездик менен өнүгүп жаткан мезгилинде бардык нерсе өзгөрүүдө. Ал эми өзгөрүү дайыма убакыттын негизинде жүрөт, убакыт түшүнүгү болсо байыртан эле математика жана физика, ошондой эле философияда маанилүү изилдөө багыты болуп келген. Убакытты баардык нерселердин өзгөрмөлүүлүгүнө алып келүүчү чынжырланган чексиз кыймыл катары аныктаса болот.

Жашообуз убакыт менен өтө тыгыз байланышта, ушул себептүү убакытка байланышпаган нерсени же түшүнүктү табуу кыйын. Убакыт – биз жашап жаткан же жашап өткөн доор, бул адамдын күнүмдүк жашоо тартиби жана жаратылыштагы, коомдогу бардык процесстердин эң маанилүү параметри. Убакыт биздин аң-сезимибиз менен ажырагыс. Биз убакыттын агымында гана бар боло алабыз, ойлоно алабыз, сезе алабыз. Убакыт феноменинин философиялык жактан изилденүүсү эң бир керектүү иш-аракет деп эсептегендиктен бул теманы тандап алдым. Бул диссертациялык ишибизде берилген маалыматтарды, анализдерди, жетилген натыйжаларды мындан ары жаш окумуштууларды окутууда жана тарбиялоодо колдонсо болот деген пикирдебиз. Магистрдик диссертацияны даярдоодо мага багыт берген, билими жана тажрыйбалары менен бөлүшкөн, ошондой эле бардык тараптан керектүү колдоо көрсөткөн илимий жетекчим урматтуу философия илимдеринин доктору, профессор Бөкөшов Жамгырбек Бөкөшовичке терең ыраазычылык билдирем. Философия бөлүмүнө келип бакалаврдык, магистрдик курста окуп жатып кандай гана билимге, жетишкендиктерге ээ болгон болсом, мында менин агай-эжейлеримдин (Ж. Бөкөшов, Ж. Урманбетова, В. Ташделен, К. Эшенкулова, А. Бабатаев, С. Абдрасулов, Н. Асанбеков, Н. Саралаев, А. Бекбоев, М. Жумагулов, Б. Мутлу, Г. Курумбаева ж.б.) салымы чоң. Сапаттуу билим алууга шарт түзүп берген Кыргыз – Түрк “Манас” университетиме жана башка жетекчилерге рахматымды сунам.

Мындан тышкары, окуу жылдарымда материалдык жана моралдык жактан камкордукка алган атама, апама жана бир туугандарыма ыраазычылык билдирем.

Мунара Кудайберди кызы

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ.....	i
МАЗМУНУ	ii
КЫСКАЧА МАЗМУНУ	1
GENİŞ ÖZET	3
АННОТАЦИЯ	18
SUMMARY	20
КИРИШҮҮ	21
БИРИНЧИ БӨЛҮМ	
УБАКЫТ ФИЛОСОФИЯЛЫК МАСЕЛЕ КАТАРЫ	26
1.1. Убакыттын дүйнөлүк философиянын тарыхында изилдениши	26
1.2. Убакыт илимий талдоонун предмети катары	45
ЭКИНЧИ БӨЛҮМ	
УБАКЫТ МАСЕЛЕСИ КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНДА	57
2.1 Кыргыздардагы убакыт түшүнүгүнүн тарыхый-логикалык маани-мазмуну ..	57
2.2. Убакыт маселесинин кыргыз философиясында каралышынын методологиялык негиздери	66
2.3. Заманбап кыргыз философиясы жана убакыт түшүнүгү	79
2.4. Кыргыз дүйнөтаанымындагы убакыт түшүнүгү	85
КОРУТУНДУ	98
АДАБИЯТТАР	104
РЕЗЮМЕ.....	108

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНДАГЫ УБАКЫТ МАСЕЛЕСИ

Кыргыз философиясы көп кылымдарды камтыган бай тарыхка ээ. Убакыт – кыргыз философиясында мезгилдин табияты, анын адамга, коомго тийгизген таасирин чагылдырган негизги темалардын бири. Кыргыз философиясында мезгил ар кандай көз караштан каралып, ар кандай багыттар боюнча ар түрдүү жоромолдорго ээ болушу табигый көрүнүш.

Кыргыздын салттуу маданиятында убакыттын циклдик мүнөзү жөнүндө түшүнүк бар. Бул көз карашка ылайык, убакыт циклүү түрдө өтөт жана ар бир цикл түбөлүккө кайталанат. Бул бардык нерселердин түбөлүктүүлүгү ишенимине негизделген дүйнөтаанымды чагылдырат.

Ошондой эле кыргыз философиясында убакыт маданияттын, тарыхтын жана улуттук көз караштын контекстинде карала тургандыгы маалым. Кыргыздардын дүйнөтаанымындагы убакыт түшүнүгү жаратылыш, жашоонун циклдик мүнөзү жана руханий аспектиери менен тыгыз байланышта.

Кыргыз элинин философиясында, дүйнөтаанымында мезгил өзгөчө мааниге ээ. Биринчиден, тээ илгертен көчмөн турмуш кечирип, экинчиден табият менен жуурулушуп жашагандыктан убакыт жана мейкиндик кыргыздар үчүн ар дайым баалуу, маанилүү болуп келген. Кыргыз философиясы менен маданияты тарыхый өнүгүүдө терең тамыр жайып, мезгил жөнүндөгү кайталангыс идеяларды камтыйт. Кыргыздар бай тарыхы, маданияты бар эл болгондуктан, алардын мезгил түшүнүгү жашоо-турмушу, каада-салты, ишеними менен тыгыз байланышта.

Белгилей кетсек, кыргыз философиясы бир тектүү эмес жана конкреттүү философиялык агымдарга жана ойчулдарга жараша өзгөрүп турушу мүмкүн. Анткен менен убакыт кыргыз философиясында негизги орунду ээлеп келе жаткан жана бул маданияттын дүйнөтаанымын жакшыраак түшүнүүгө жардам берген маанилүү түшүнүк бойдон калууда.

Кошумчалай кетсек, кыргыздардын фольклордук бай мурасы бар, анда мезгил, анын сырдуулугу туурасында көп айтылат. Мындай окуяларда убакыт айрым

тарбиялык жана философиялык сабактарды берүүгө жардам берген мифтик жандыктар же символдор катары көрсөтүлүшү мүмкүн.

Дегеле кыргыздардын дүйнөтаанымында мезгилдин табият, каада-салт, коомдук турмуш менен терең байланышы бар. Алар муну өз маданиятынын ажырагыс бөлүгү катары карашат жана анын табигый ритмдери жана циклдери менен гармонияда жашоого умтулушат.

Жаңы гана изилденип баштаган кыргыз философиясын ар тараптан карап, ачып берүү зарылдыгы учурдун талабы болуп турат.

Ачкыч сөздөр: Убакыт, кыргыз философиясы, мейкиндик, түбөлүктүүлүк.

ÖZET

KIRGIZ FELSEFESİNDE ZAMAN PROBLEMİ

Zaman, insan varlığının ve bilincinin ayrılmaz bir parçasıdır, herhangi bir insanın dünya resminin temel parametrelerinden biridir ve bu nedenle diline ve kültürüne yansır. Bu nedenle, zaman kategorisi, bir kişinin dilsel bilincinin evrensel kavramlarını ifade eder ve belirli bir insanın dünyasının dilsel bir resmini oluşturma ana bileşeni olarak hizmet eder. Bu kategorinin evrenselliği, bir kişinin dilsel bilincinde oluşan zamanla ilgili fikirlerin ulusal özgünlüğünü ortadan kaldırmaz, zaman, her etnik grubun dünyasının dilsel resminde yerini alır.

İnsan için zaman, geçmiş, şimdi ve gelecek algısını yansıtan soyut bir kavramdır. Bu kavram, olayların akışı, anların sırası ve çevredeki dünyada meydana gelen değişikliklerle ilgilidir.

Bir kişi için zamanın birkaç yönü vardır. Birincisi, saniye, dakika, saat vb. ile ölçülen nesnel zaman vardır. Bu zaman, insanların faaliyetlerini koordine etmek, programları düzenlemek, planlamak vb. için kullanılır, harcanır.

Bununla birlikte, her bireyin deneyimlediği şekliyle öznel zaman, nesnel zamandan farklı olabilir. İlginç bir şekilde meşgulken veya hoş bir arkadaşla meşgulken, zaman farkında olmadan hızla uçup gidebilir. Öte yandan, sıkıcı veya tatsız bir durumda zaman yavaş yavaş ilerleyebilir.

Zamanın duygusal ve psikolojik bir kısmı da vardır. Yeterli zaman olmadığını veya zamanın çok hızlı geçtiğini hissedebiliriz. Zamanı "kaybetme" duygusu rahatsız edici olabilir ve zaman yönetimi, hayatınızı etkili bir şekilde yönetmek için önemli bir beceridir.

Bu nedenle, bir kişi için zaman, duygusal ve psikolojik durumların yanı sıra nesnel ve öznel yönleri içerir. Bu, her insanın kendine göre algıladığı ve değerlendirdiği karmaşık bir kavramdır.

Toplumsal bilinç biçimlerinden biri olan Kırgız halkının felsefi düşüncesi, eski çağlardan günümüze uzun bir yol etmiştir. Diğer bir deyişle, tarih açısından Kırgızlar için zaman "yeryüzünün oluşmasıyla" başlar.

Kırgızcada zaman ve mekan bir bütün olarak ele alınmıştır. Mekan Kırgızların göçebe hayatı, hayvanları için uygun otlak arayışıyla bağlantılıdır. Bu nedenle mekan, göçebeler için özel bir karaktere sahiptir. Geleneksel dünya görüşümüzün temel evrenselleri, mekan ve zamanın kutsal merkezi kavramlarıdır. Göçebelerin ulusal dünya görüşlerinde zaman ve mekan birbirinden ayrı değil bir bütün olarak ele alınmıştır. Kırgız atalarının gözlemlenen ve kabul edilen dünyaya duygusal yakınlığı, bu varoluşla, zaman, mekan, insanın iç dünyası, varoluşun bilinçli başlangıcı anlayışında ifadesini bulmuştur. Bahsedilmesi gereken bir diğer husus da hayvancılık ve tarım süreçlerinde nitelik ve nicelik kavramlarının aynı anda oluştuğudur. Bu, Kırgız soyunda birleşik bir sembolik sistem olduğunu göstermektedir. Basit saymadan başlayarak, sayının ana alt kategorileri sayı, ölçü, boyut, yapı vb. oluşmaya başladı. Bu nedenle sayının ontolojik özellikleri her zaman mekan ve zaman olmuştur.

Zaman, ister bilimde olsun, ister felsefede, her zaman mekanla birlikte düşünülür, bu iki kavram hep birlikte, birbirinden ayrılamaz ve iç içe geçmiş olarak ele alınır. Birinin anıldığı yerde diğerinin de adı geçer ve birinin olduğu yerde diğeri de vardır. Yani birbirleri olmadan ikisinin de anlamını tam olarak ortaya çıkarmak mümkün değildir. Bunun bir diğer nedeni de ikisine de yan yana baktığımızda bile henüz kesin bir sonucun ortaya çıkmadığını hepimiz biliyoruz. Dolayısıyla bu iki kavramı birbirinden ayırmanın ne kadar doğru olduğunu görebiliriz.

Kırgız dünya görüşünde her şeyin zamanı gelince olması hayırlı olur düşüncesi vardır. Başka bir deyişle, iyi ya da kötü, mutlu ya da üzücü, her şeyin olması gerektiği zamanda olması makul kabul edilir. Örneğin, günlük hayatta sıklıkla "vakti gelince, zamanı geldiğinde" şeklinde kullanılır. Bu nedenle, ne kadar acele etsek de endişelensek de, olacakları ne hızlandırabiliriz ne de yavaşlatabiliriz. Bir yandan, zaman kaderimizden ayrılamaz. Çünkü "kaderden kaçamazsın" ve "alına ne yazıldıysa, onu görürsün" derler bu doğrudan zamanla ilgilidir. Basit bir örnek, güneş doğmadan önce güneşin batması mümkün değildir, yani "güneş batmadan güneş doğmaz". Bu açıdan bakıldığında, zaman dünyanın düzenliliğidir. Zaman, doğanın bir düzenliliğidir.

Pek çok ilginç şeyle dolu ve zaman bilmeden akıp giden modern çağda, herkesin istekleri taşkın, akıl almaz bir belirsizlik düzeyine saplanıp kalmış, her hareket ve duygu, soruya aldırış etmeden zaman kazanmaya odaklanmış durumda. Zamanın ne olduğu, olasılıklar dünyasındaki düşünce krizini hızlandırıyor. Elbette herkes kendi yolunda özgürdür. Ama

gerçekten özgür mü yoksa bu özgürlük dış güçler tarafından mı dayatılıyor? Günümüzde zamana değer verilmiyor ve çoğu zaman önem verilmiyor. Günümüzün modern insanı her zaman acele içindedir ve zamandan tasarruf etmeye çalışır, ancak kazanılan zamanı yeniden tüketme telaşı içindedir. Zaman kavramının, günümüzde bir araştırma nesnesi haline gelmesi gereken gerçek meselelerin sayısını tamamladığını düşünüyoruz. Bu nedenle dünya felsefesinde zaman çalışmasına dayalı olarak artık Kırgız halkının felsefi anlamını ve dünya görüşündeki yerini araştırma ve tespit etme zamanının geldiğini söyleyebiliriz.

Bu çalışmada zaman kavramı felsefi bir problem olarak ele alınmıştır. İlk bölüm, dünya felsefe tarihinde zamanın incelenmesine ve çeşitli felsefi sistemlerdeki rolüne ayrılmıştır. Burada zamanın karmaşık ve çok yönlü bir kavram olduğu ve felsefi yöne bağlı olarak farklı yorumları olduğu not edildi.

Zamanın incelenmesi, dünya felsefe tarihinde önemli bir konudur. Pek çok filozof, zamanın doğasına ve onun hayatımızdaki rolüne ve dünyayı anlamamıza odaklandı.

Zamana yönelik felsefi yaklaşımın tarihsel süreçte nasıl değiştiğine dönelim. İlk insanların dünyasının tasvirinde zaman döngüsel görünüyordu ve ilkel kabilelerin neredeyse hiç zaman duygusu yoktu. Onlara göre istikrar ve istikrar gibi faktörlerin değişim ve süreden daha önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Zamanın doğası üzerine düşünmeye başlayan filozofların başında antik çağın büyük düşünürü Platon gelmektedir. "Timaeus" adlı incelemesinde zamanı, "göklerle birlikte ortaya çıkan" sonsuzluğun hareketli bir görüntüsü olarak tanımladı. "Timaeus" incelemesinde, kavramı, filozofun sonsuzluk özelliğini - tanrıların değişmez ve taşınmaz dünyası - koyduğu dinamik dünyanın kusurlu ve aşağılığının kanıtı olarak yorumladı. Böylece zaman, eksiklik ve kusurluluk anını ortaya çıkarır (asla zaman yoktur)¹.

Platon'un fikirlerini detaylandıran Aristoteles, zamanı geçmiş ve gelecekle ilgili bir hareket ölçüsü olarak tanımladı. "Fizik" adlı eserinde yer alan bu formülasyon, doğa bilimlerinin zaman algısının çıkış noktası olmuş ve anlayışın temellerini atmıştır. Aristoteles geçmiş, şimdi ve gelecek kavramlarını içeren karmaşık bir zamansal kategoriler sistemi geliştirdi. Ayrıca zamanı, şeylerin hareketi ve değişimi ile

¹ "Тимей" 37 с-д.

ilişkilendirdi². Genel olarak, antik felsefe, insanın doğası ve zaman hakkında farklı görüşlere sahipti. Bazı filozoflar insanı ölümsüz bir ruha sahip manevi bir varlık olarak görürken, diğerleri onun fiziksel doğasına daha çok odaklandılar. Zaman, duygusal şeylerin dünyasıyla ilişkili sürekli hareket ve değişim olarak görülüyordu.

Teosentrik (tanrı merkezilik) zaman kavramı, kalıcılık ve ayrılmazlık özelliklerini kazandığı Orta Çağ'ın karakteristiğidir. Orta Çağ'da, Avrupa'da, öncelikle manastırlardaki dini ritüellerin doğru bir şekilde yerine getirilmesi için mekanik saatler icat edildi. Orta Çağ'ın başında Augustine, değişen algıların zihinsel bir fenomeni haline geldiği öznel zaman kavramını geliştirir (ruhun gerilmesi - lat. *distentio animi*). Zamanı üç kısma ayırır: şimdiki zaman, geçmiş ve gelecek. Geçmiş hafızada ve gelecek beklentide verilir (korku veya umut dahil). Augustine, zamanın indirgenemez yönüne dikkat çeker çünkü o olaylarla doludur (zaman geçer). İnsan ruhunun ötesinde, zaman, insanlık tarihi boyunca doğrusallığın var olduğu yerde kendini gösterir. Augustine, zamanı dini inanç bağlamında gördü. Tanrı'nın zamanın dışında olduğuna ve onu yarattığına ve zaman kategorilerinin yalnızca insan anlayışı için var olduğuna inanıyor.

René Descartes, zamanı nesnelerin dağılımı ve hareketiyle ilgili matematiksel bir nicelik olarak tasavvur etti. Onun felsefesinde zaman, dışsal, nesnel bir olgu olarak kabul edilir.

Immanuel Kant, öznel bir deneyim biçimi olarak gördüğü zamanın yapısı hakkında bir teori geliştirdi. Mekan ve zamanın, dünyayı anlayışımızın temelini oluşturan apriori algı biçimleri olduğuna inanıyordu³.

Henry Bergson, soyut bilimsel kavramının aksine sezgisel bir zaman anlayışını savundu. Zamanın yaşam deneyimi ve süresi ile anlaşılması gerektiğine inanıyordu.

Martin Heidegger, dünyadaki varlığımızla ilgili olarak varoluşsal bir zaman anlayışı önerdi. Zamanın bir dizi andan daha fazlası olduğuna ve bizim var olma yeteneğimizi tanımladığına inanıyordu.

² Аристотель. “Физика”. VIII, 1 251. S.12-19.

³ Кант И. “Критика практического разума” // Кант И. Собр. соч. на нем. и рус. яз / Под. ред. Б. Тушлинга и Н.В. Мотрошиловой. В 5 т. (1994–2014). Т. 3 / Подгот. Э. Соловьевым и А. Судаковым (Москва), Б. Тушлингом и У. Фогелем (Марбург). М.: Московский философский фонд, 1997. S. 129-130.

Michel Foucault, zaman anlayışımızın tarihsel ve sosyokültürel faktörler tarafından şekillendirildiğini savunarak zaman ve tarih arasındaki ilişkiyi araştırdı. Zamanı söylemsel bir şey olarak gördü.

Bunlar, felsefe tarihinde filozoflar tarafından keşfedilen dönemle ilgili fikir ve kavramlardan sadece birkaçıdır. Her biri, zamanın doğasının ve insan yaşamı ve deneyimi bağlamındaki anlamının anlaşılmasına katkıda bulundu. Felsefenin incelediği zaman, sonsuz bir projedir, sonsuz bir sorundur, çünkü her zaman sorulması gereken bir şeydir. Şimdiki zamanda yeni bir kavram yaratmak için geçmiş zamandan gelen kavramların dikkate alınması, bazılarının atılması gerekir. Bu, felsefenin, daha doğrusu filozofun işlevidir. "Zaman sorunu, tutku ve kaderin kurucu kaderini ölçen felsefenin olanaklarını ortaya çıkarır". "Düşünce tehdidini ve onu önlemek ve kurtarmak için kullanılan çeşitli eğilimleri görmemizi sağlar"⁴. Julien'in görüşüne katılabiliriz: zaman, felsefenin ana meselesidir. Ancak çoğu zaman filozoflar, kültürlerine ve dillerine bağlı olarak kaçınılmaz olarak bazı hatalar yapmakta ve zamanın kendisini değil, zaman anlayışını geliştirmektedir.

Zaman karmaşık ve çok yönlü bir bilimsel analiz konusudur ve incelenmesi fizik, felsefe, psikoloji, biyoloji ve diğer bilimler gibi çok çeşitli disiplinleri kapsar.

Zamanın fiziksel yönü: fizik, zamanı doğanın tanımındaki ana temel niceliklerden biri olarak inceler. Görelilik ve kuantum mekaniği, zamanı ve zaman genişlemesi ve kuantum etkileri gibi özelliklerini anlamamanın temelini oluşturur.

Zamanın felsefi yönü: felsefe zamanın doğası, özü ve anlamı hakkında sorular sorar. Filozoflar zamanın doğrusallığı, nedensellik, özgür irade ve geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağlantı gibi kavramları ele alırlar.

Zamanın psikolojik yönü: Psikoloji, insanların zamanı nasıl algılayıp ölçtüğünü ve faaliyetlerini zaman içinde nasıl organize ettiğini inceler. Zaman psikolojisi çalışması, olayların süresini, zaman algısını ve zaman aralığı kavramını nasıl algıladığımızı anlamamıza yardımcı olur.

⁴ Жюльен Ф. "О "времени". Элементы философии "жизнь" // Пер. С фр. Лысенко В.Г. – М.: Прогресс – Традиция; 2005; S.29.

Zamanın Biyolojik Yönü: Biyoloji, organizmaların gün boyunca değişen koşullara uyum sağlamasına yardımcı olan sirkadiyen ritimler ve biyolojik saatler gibi biyolojik ritimleri ve döngüleri inceler. Bu alandaki araştırmalar ayrıca yaşlanma sürecini ve yaş biyolojisini anlamaya yardımcı olur.

Zamanın sosyal ve kültürel yönü: zamanın sosyal anlamı ve kültürel farklılıkları vardır. Sosyoloji ve antropoloji, insanların zamanlarını nasıl organize ettiklerini, zaman hakkında ne tür fikirleri olduğunu ve sosyal ve kültürel faktörlerin zaman anlayışımızı nasıl etkilediğini inceler.

Bunlar, zamanı analiz etme yöntemlerinden sadece birkaçıdır ve her disiplin, bu fenomeni anlamamıza kendi benzersiz katkısını yapabilir. Zamanın incelenmesi çok yönlüdür ve bilimin birçok alanına araştırmacıların ilgisini artırmıştır.

Diğer birçok felsefi gelenek gibi Kırgız felsefesi de zaman sorunu ve onun anlaşılmasıyla ilgilenir. Yerleşik ve izole edilmiş bir Kırgız felsefi sistemi olmamasına rağmen, Kırgız felsefesinde zaman konusunu ve Kırgız dünya görüşünde zaman kavramını ele almak için bazı metodolojik temeller ayırmak mümkündür.

Kırgız felsefesinde zaman meselesinin değerlendirilmesinin metodolojik temelleri:

Kültürel etkilerin sentezi: Kırgız felsefesi, İslam, Türk şamanizm ve Budizm gibi çeşitli kültürel geleneklerin ve dinlerin etkisini yansıtır. Bu farklı kültürel paradigmaların etkisi, etkileşen zaman sorununu ele almak için özel bir metodolojik çerçeve oluşturmak üzere birleşir.

Kozmolojik bakış açısını dikkate alarak: Kırgız felsefesi, dünyayı çeşitli kozmik güçlerin ve unsurların etkileşimi olarak algılama konusunda kalıcı bir geleneğe sahiptir. Bu, kozmik düzenin bir parçası olarak zaman anlayışını etkiler ve döngüsellik ve tekrarlama fikirlerini içerir.

Hareket etme ve üstesinden gelme kavramı: Kırgız felsefesi yaşamda hareket etme ve üstesinden gelme fikrine odaklanır. Zamanı, engellerin üstesinden gelmeye ve kişisel gelişime odaklanan sürekli bir değişim ve gelişim süreci olarak görür.

Kültürel bağlam: Kırgız felsefesinde zaman konusunun ele alınması, kültürel bağlam ve tarihi olaylarla yakından ilgilidir. Kırgız halkının kolektif deneyimini ve sosyal, politik ve ekonomik koşullardaki zamanla ilişkilerini yansıtır.

Kırgız dünya görüşünde zaman kavramı:

Zamanın döngüselligi: Kırgız dünya görüşüne zamanın döngüsel doğası fikri hakimdir. Zaman, değişen ve başlangıç noktasına geri dönen tekrar eden bir döngü olarak algılanır. Bu, şamanik geleneğin etkisinden ve evren fikrinden kaynaklanmaktadır.

Mevsimin kutsallığı: Kırgız dünya görüşünde mevsimin kutsal bir anlamı vardır. Basit bir olay akışından daha derin ve daha önemli bir şey olarak algılanır. Zaman, ruhsal ve kozmik güçlerle ilişkili özel bir şey olarak görülür.

Doğa ile bağlantı: Kırgız felsefesi, zamanın doğa ile bağlantısına odaklanır. Zamanı anlamak, mevsimlerin değişmesi, yıldızların hareketi ve diğer doğal olaylar gibi doğal döngüleri gözlemlemeye dayanır. Bu, hayatın ve dünyanın doğal düzeninin bir parçası olarak zaman fikrini oluşturur.

Yaşam yolu ve mevsim: Kırgız dünya görüşünde mevsim, kişinin yaşam yolu ve gelişimi ile bağlantılıdır. Zaman, kişisel gelişim, kendini geliştirme ve kendisiyle ve çevredeki dünyayla uyum için gerekli bir koşul olarak görülür.

Kırgız felsefesinde zaman kavramının, belirli felsefi akımlara, bölgesel ve tarihsel özelliklere, ayrıca filozofların ve düşünürlerin kişisel görüşlerine bağlı olarak değişebileceğini belirtmek gerekir.

Zaman kavramı, diğer halklar için olduğu gibi Kırgız halkı için de önemli bir tarihsel ve mantıksal anlam taşımaktadır. Kırgızlar zengin bir tarih ve kültüre sahip bir millet oldukları için zaman kavramı, yaşam tarzları, örf ve adetleri ve inançları ile yakından ilişkilidir.

Kırgız kültürü, Batı'nın doğrusal zaman kavramından farklı, geleneksel bir zaman kavramına sahiptir. Kırgızlar zamanı döngüsel ve tekrarlayıcı olarak görürler. Olayların ve fenomenlerin zaman zaman ortaya çıktığına ve kaybolduğuna inanırlar. Zamanın döngüsel doğasına ilişkin bu kavram, yeniden doğuş ve sonsuzluk fikriyle bağlantılıdır.

Kırgızların da geçmişe ve atalara saygı duyma geleneği vardır. Tarihlerine ve geleneklerine değer verirler ve bunları nesilden nesile aktarırlar. Bu bağlamda zaman, geçmiş, şimdi ve geleceği birbirine bağlayan sürekli bir miras olarak algılanmaktadır. Kùltürlerini ve tarihi miraslarını korumak ve gelecek nesillere aktarmak için çaba gösterirler.

Toplumsal bilinç biçimlerinden biri olan Kırgız halkının felsefi düşüncesi, eski çağlardan günümüze uzun bir yol kat etmiştir. Diğer bir deyişle, tarihsel standartlara göre Kırgızlar için zaman "yeryüzünün oluşmasıyla" başlar. Toprağın yüzeyi, kaynayan süt gibi kıvrılıp köpüren, sonra yavaş yavaş soğutulan ve üstü krema ile kaplanan kalın bir tabaka ile kaplandı. Bu nedenle, hangi zaman olduğunu söylemek zor, ancak Kırgız halkı, dünyanın sıcak bir sıvı halde olduğunu ve daha sonra belirli bir jeolojik dönemde soğuduğunu ve dağlar oluştuğunu ve normal bir "kara dünya" oluşturduğunu belli bir anlayış düzeyinde biliyorlardı⁵. Bu nedenle eski Kırgızların felsefi düşüncesi özel araştırma gerektiren özel bir konu olarak değerlendirilmektedir.

Farklı insanların dünyaya karşı farklı tutumları, dünyayı tanımanın farklı yolları vardır. Dolayısıyla göçebelerin anlayışında dünyayı tanıma şekli tamamen farklıdır. Sadece yolda ve hareket halindeyken tanınabilir. Bu, sadece dünya bilgisi değil, aynı zamanda bu dünyadaki bir kişinin bilgisi, gelişimi ve kendi kaderini tayin etmesi anlamına gelir. Bu nedenle, mekana hakim olmak sadece dünya bilgisi değil, aynı zamanda bir göçebenin mutluluk, sevgi ve özgürlük arayışıdır. Bu nedenle göçebeler tarlayı hayata götüren "ebedi yol" olarak görüyorlardı. Ve göçebeler için seyahat, hareket, geçmişten kurtulmak, gelecek için çabalamak, dünyanın mevcut durumuna hakim olmak ile ilişkilidir. "Yol" kavramı, geleneksel dünya görüşünün dinamizmini temsil eder. Kırgızcada uzun bir yolculuğa çıkan kişinin ilk dileği kutsal kelime "hayırlı olsun"dur. Bu, yolun bir kişinin hayatı ve kaderi ile bağlantılı olduğu anlamına gelir.

Göçebelerin dünya görüşünde toplumsal mekan ve zaman kategorilerinin önemi gündelik yaşamlarında da kendini göstermektedir. Kırgız atalarının gözlemlenen ve kabul edilen dünyaya duygusal yakınlığı, bu varoluşla kök salması, zaman, mekan, insanın iç dünyası, varoluşun bilinçli başlangıcı anlayışında ifadesini bulmuştur. Bahsedilmesi gereken bir diğer husus da hayvancılık ve tarım süreçlerinde nitelik ve nicelik kavramlarının aynı

⁵ Ж.Бөкөшов "Кыргыз философиясы" Бишкек, 2013. Басмакана "Бийиктик", S.151.

anda oluřtuęudur. Bu, Kırgız soyunda birleřik bir sembolik sistem olduęunu göstermektedir. Basit saymadan bařlayarak, sayının ana alt kategorileri sayı, ölçü, boyut, yapı vb. oluřmaya bařladı. Bu nedenle sayının ontolojik özellikleri her zaman uzay ve zaman olmuřtur. Aristoteles'in zamanı hareket açısından tanımladıęına dikkat edilmelidir. Zaman, geçmiře ve sonrakine göre hareket miktarıdır. Bu nedenle zaman hareket deęil, sadece hareket sayısıdır. Kanıt: Büyük ya da küçüęü sayılarla ölçeriz ve hareket zamanla daha büyük ya da daha küçüktür, dolayısıyla zaman kesin bir sayıdır. "Zaman uçan bir kuřtur" diye bir söz yok mu, yani zaman geleceęe doęru ilerliyor. Ne de olsa Kırgızların tüm yařamı doęada kök salmıřtır.

Bununla birlikte, modern Kırgız toplumunda, özellikle kentsel alanlarda, batılı bir lineer zaman kavramının da olduęu belirtilmelidir. Gregoryen takvimini kullananlar ve günlük yařamlarında katı bir program izlerler.

Kısa ve öz konuřmasıyla derin anlamlar yükleyen saygıdeęer Kırgız halkı, "Bugün dn gördüęümüz gibi deęil, dünya böyle řokta, zaman kavramının nasıl ele alındıęını ve ölçüldüęünü bilmek ilginç."

Kırgızca'da "dönem" kelimesi zaman kavramının eř anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Kırgız felsefesinin az sayıdaki filozoflarından biri olan profesör J. Bokoshov: "zaman" kelimesinin kökünde "zaman" vardır. Almatı'dan "ubaktı" ("zamanında", zamana sahip olmak) ıktı ve zamana dönüřtü ve anlam ve içerięin sınırları hareket etti diyor⁶. Nitekim "zaman"a neden "zaman" deniyor, bařka bir řey denilemez mi? J. Bkshov bu konudaki görüřünü řu řekilde ifade etmiřtir: "Bence bu kelime u+bak olarak ikiye ayrılmalıdır. Ve "bak" kelimesini eski Türkçe "baę" (hükümdar, hükümdar, kahraman, tanrı) kelimesine baęlayıp, g, hakimiyet, zamanın hükmü anlamında alırsak... řimdi bu filozofun yorumudur. Bence gerçeęe daha yakın, gerçekçi yorum. Sonuçta hiçbir kavram, hiçbir řeyle baęlantısı olmadan kendilięinden ortaya çıkmaz.

Kırgız folklorundan eski Kırgızların zamanla olan iliřkisi görülebilir. Halk sözlü yaratıcılıęında zamanla ilgili destanlar, atasözleri, řarkılar, efsaneler, masallar Kırgız halkının zamana kayıtsız kalmadıęının deęerini ve kanıtını göstermektedir. Sonuçta, zaman nedir? Zaman nasıl ölçülür? Zamanlama ne kadar önemli? Zaman insan hayatını

⁶ Ж.Бкшов “Кыргыз философиясы” Бишкек, 2013. Басмакана “Бийиктик”, S.146.

nasıl etkiler? Kırgız halkı eski zamanlardan beri bir takım sorulara yöneliyor. Kırgız atasözlerinde zaman kavramı:

"Zaman uçan bir kuştur",

"Akan su topundan, zamanın gelgitinden korkun" vb. deyimle zamanın bilinmeden geçtiğini gösterir, insan ömrü sübjektif olarak çeşitli faktörlere bağlı olarak kısa veya uzun görünebilir. Kaplumbağalar veya bazı balina türleri gibi diğer bazı canlıların ömrüyle karşılaştırıldığında, insan ömrü genellikle kısa görünür.

Spesifik yaşam süresi ne olursa olsun, yaşamın kalitesine ve anlamına odaklanmak önemlidir. İnsan hayatı ne kadar uzun olursa olsun zengin ve anlamlı olmalıdır.

"Bir taşla iki kuş vurmak" zaman kazandıran kişi anlamına gelir.

"Altı basar" ise tam tersine, her zaman tembel olan ve zamanını yanlış geçiren bir insanı konu alıyor.

"Kezek – kerek,

Kezek kelet,

Kerek kezek kelet dep,

Kezek kütüp kezerip,

Ketpeybizbi bezerip" ⁷ - zamanın geri döndürülemezliği hakkında söylenir, peri masallarında ve destanlarda da yaygın olarak kullanılır.

"Ak devenin karının yağdığı vakit.

Çalışmak için yeterli zaman yok, boş durmak için zaman yok.

Zamandan kaybettiğin şey, rızıktan mahrum kaldığın anlamına gelir.

Rüzgar esse de sabah vakitsiz gelmeyecek.

Zaman işin derecesini tasdik eder" gibi bir takım atasözleri de Kırgızların zamana ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Ve her şeyin zamanını bilmek ve bugünden yarına ayrılmamak da açıkça gösteriliyor. İnsanların hayatlarını da zamanla ilişkilendirdiler:

"Zengin fakirse üç yıl serveti olmaz, fakir zenginse üç yıl serveti olmaz." Dolayısıyla insan davranışının büyük ölçüde zamana bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Ve nimet verirken bile zaman çok önemlidir. Meselâ, "beni vakitsiz bir ölümden koru", "beni bir evlatla

⁷ "Кыргызстан". Улуттук энциклопедия: 3-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011.

sinama" gibi ni'met ve dileklere dikkatle bakarsak, bu, beni vakitsiz bir ölümden muhafaza etmek demektir. Başka bir örnek olarak, aşağıdaki bulmacayı ele alalım:

"Hiç olmamıştır,

Ve hiç olmayacak

Ama şimdi var" (Eç kaçan bolgon emes, cana bolboyt dagı, birok al azır bar)⁸, burada "bugün"den bahsediyoruz. Dolayısıyla Kırgız halkının zaten üç zaman dilimini "geçmiş, şimdi, gelecek" ya da "dün, bugün, yarın" diye ayırıp anlamını kavradığı ve daha doğru anlamaya çalıştığı söylenebilir.

Kırgız halkının asırlık gelenek ve göreneklerine dönelim. İlk başta bebek doğar doğmaz "40 gün" derler. Herkes bu ritüeli farklı yorumluyor mesela: İnsanın doğumdan sonra dünyaya alışması 40 gün sürer diyenler var. Bir diğer önemli zamansal kavram da üye yaşıdır. Genç yaş, her 13 yılda bir gelen özel bir dönemdir. Daha doğrusu Kırgız halkı yılı on iki hayvandan sonra çağırır ve bu döngü her 12 yılda bir tekrar eder. Bu yaş, çocuk on iki ve on üç yaşına geldiğinde kutlanmaya başlar. Sayakbay Karalaev'in aktardığına göre, bir üyenin yaşı örneğini "Manas"ın "Semetey" bölümünde görebiliriz. Semetei on iki yaşındayken Talas'a gelmiş ve Bakay'dan sır saklamıştır.

"Yıllık raporu alayım,

Şimdi yılı yazalım,

O bir fare, o bir inek,

O bir at ve bir leopar.

O bir tavşan, o bir yılan,

O bir tavuk, o harika,

Bu fırın ve koyun,

Bu aynı köpek, aynı köpek

Aikol'dan uşağım,

Semetey ölmezse

Bu yıl 12 yaşına girme vakti geldi" (Jıl esebin alayın, Emi jıldı katka salayın, Al ele çıçkan, al ele uy, Al ele jılkı, a da bars. Al ele koyon, al jılan, Al ele took, al uluu, Al ele meçin, a da koy, Al ele doñuz, al ele it, Ayköldön kalgan kulunum, Ölböy jürsö Semetey

⁸ Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары. 1971. S.148.

Bıyıl on ekige tolgon kez)⁹ diyerek kahramanın çocuğunu bekliyordu. Böylece yılın kayıtlarını tutan Bakai, annesiyle birlikte yola çıkan kahramanın oğlunu tanır.

Bir kişinin doğduğu yılda çeşitli tatsız olayların olmayacağı inancıyla çeşitli hurafeler kullandı. Örneğin: Büyüdüklerinde ziyafet verirler, hayvanları keserler, kan akıtırılar ve insanlara yemek yedirirler; Erginlik çağına gelmiş bir çocuğun yatağı ardıçla kaldırılıp battaniyesi değiştirilmiş; Çıkıntılı bir penisi olan bir çocuk kırmızı giyindir; Çocuklar, şanslı yılda hastalık, masraflar ve diğer kazalar nedeniyle dikkatli tutuldu.

Kırgız dünya görüşünde her şeyin zamanı gelince olması hayırlı olur düşüncesi vardır. Başka bir deyişle, iyi ya da kötü, mutlu ya da üzücü, her şeyin olması gerektiği zamanda olması makul kabul edilir. Örneğin, günlük hayatta sıklıkla "vakti gelince, vakti gelince, vakti gelince" şeklinde kullanılır. Bu nedenle, ne kadar acele etsek de endişelensek de, olacakları ne hızlandırabiliriz ne de yavaşlatabiliriz. Bir yandan, zaman kaderimizden ayrılamaz. Çünkü "kaderden kaçamazsın" derler, "Alına ne yazdığını görürsün" ve bu doğrudan zamanla ilgilidir. Basit bir örnek, güneş doğmadan önce güneşin batması gerektiğidir, yani "güneş batmadan güneş doğmaz." Aynı şekilde insan veya herhangi bir canlının da bu dünyada yeniden ölmek üzere yaratıldığı söylenmektedir. Doğru, ama bu ölüme ulaşmak için, daha doğrusu ölmek için ilk doğum gerekli değil. Bu açıdan bakıldığında, zaman dünyanın düzenliliğidir. Zaman, doğanın bir düzenliliğidir.

Kırgız kültürünü ve Kırgız halkının milli zihniyetini anlamak için "Zaman" kavramı çok önemlidir. Bu kavram, çeşitli sözlükbilimsel kaynaklarda geniş ölçüde yansıtılmakta ve yorumlanmaktadır.

Kırgız ulusal felsefesi, modern Kırgızistan topraklarında gelişen ve bu halkın zihniyetinin ve kültürünün özelliklerini yansıtan bir düşünce, fikir ve kavramlar sistemidir.

Kırgız felsefesinin eski kökleri vardır ve Kırgız halkının tarihi ve kültürel gelenekleriyle yakından bağlantılıdır. Kırgız felsefesi, tüm fenomenlerin ve olayların birbirine bağlı olduğu tek bir uyumlu sistem olarak dünya fikrine dayanmaktadır.

Kırgız felsefesinin temel kavramlarından biri insan ve doğanın birliği fikridir. Kırgızlar geleneksel olarak insanın doğanın bir parçası olduğuna ve onunla uyum içinde yaşaması

⁹ Саякбай Каралаев, "Семетей", 1. S.230.

gerektiğine inanır. Doğaya çok değer verirler ve onu bir bilgelik ve ruhsal gelişim kaynağı olarak görürler.

Kırgız felsefesinin önemli bir yönü de büyüklere, atalara ve geleneklere saygıdır. Kırgızlar, nesilden nesile aktarılan atalarının bilgelik ve deneyimlerini, ritüellerini, törenlerini ve geleneklerini takdir ediyor. Ataların gücüne ve yaşayanların yaşamlarına yardım etme ve onları etkileme yeteneklerine inanırlar.

Kırgız felsefesindeki bir diğer önemli kavram da karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma fikridir. Kırgızlar geleneksel olarak misafirperverlik ve birbirlerine karşı dostluk ile ayırt edilirler. Ortak hedeflere ve toplumun refahına ulaşmak için işbirliği ve karşılıklı desteğin gerekliliğine inanırlar.

Kırgız felsefesi manevi ve mistik yönleri de içerir. Şamanizm ve İslam ile ilişkilendirilen inanç ve ritüeller, Kırgız halkının düşüncesinde önemli bir rol oynamaktadır. Daha yüksek güçlerin ve manevi dünyanın varlığına inanırlar ve felsefeleri bu inancı ve manevi bilgi ve aydınlanma arzusunu yansıtır.

Kırgız ulusal felsefesi, diğer tüm felsefi sistemler gibi gelişmeye ve modern koşullara uyum sağlamaya devam ediyor. Kırgız kimliğinin ve kültürel mirasının oluşumuna ve sürdürülmesine katkıda bulunarak, kendine özgü özelliklerini ve özelliklerini korur.

İnsan mekanda nispeten özgürdür, ama zamanda nesnel sürece bağlıdır. Dünyanın mekan-zamansal özellikleri özünde insandan bağımsızdır ve insan, uzay ve zaman için aynı olmasa da, dünyanın nesnel özelliklerini kendisi ve pratik etkinliği aracılığıyla öğrenir.

Tabii ki, eski insanlar soyut zaman kavramına ve geleceğin bilgisine sahip değildi. Ancak pratik faaliyet, kişiyi belirli zaman aralıklarını belirlemeye zorladı. Örneğin, mevsimlik çalışmanın yürütülmesiyle ilgili süre. Doğal süreçlerin sürekli gözlemlenmesi, doğadaki değişimler hakkında gerçekçi bilgiler ve görüşler biriktirmeyi mümkün kıldı. Doğal süreçlerdeki ve olaylardaki değişimler döngüsel olduğundan, bunların anlaşılması döngüsellik ilkesine tabidir. S.D. Shash bunun hakkında şöyle yazıyor: "Eski insan, doğada belirli bir kullanım ve döngü olduğuna, bazı şeylerin ortaya çıkışının ve ortadan kaybolmasının dünyada meydana gelen genel değişikliklerden biri olduğuna, fenomenin arkasında olduğuna şaşırdı. belirli süreçlerde bir bütünlük uyumu vardır ve bu, bazı

düzenli anların ve bazı şeylerin ve fenomenlerin bazı yönlerinin işaretlenmeye başladığı anlamına gelir" ve eski Kırgız halkı mevsimlerin sistematik olarak yenilenmesini ve değişmesini, değişimlerin mevsimsel doğasını gözlemledi. yıl ve doğa olaylarının belli bir ritimle tekrarlandığı sonucuna varıldı. Ona göre ilerleyen dönemlerde insanlar mevsimlerin değişimi ile yakından ilgili faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Uzun bir süre sonra tüm döngüsel süreçlerin tekerrür edeceği onlar tarafından biliniyordu. Ancak Kırgızlar zamanın tekrar edilemezliği konusunda bir görüşe sahip değillerdi, onu hareket eden ve başlangıç noktasına geri dönen bir şey olarak algılıyorlardı. Ritim kavramı en başından beri, eski insanların gözlemlediği doğal süreçlerin periyodikliğinin ve düzenliliğinin bir yansımasıydı.

Güneş'in hareketinin periyodikliği, eski insan için zaman ölçümünün ilk ve ana kaynağı olarak hizmet etti. Örneğin atalarımız günün mevsimlerini Güneş'in konumuna göre belirlemiştir.

Kırgızistan'da felsefe bilimi, 1964 yılında daha sonra bir enstitüye dönüşen felsefe ve hukuk bölümünün kurulması ve ayrıca üniversitelerde filozofların çalıştığı Marksizm-Leninizm vakıflarının bölümlerinin örgütlenmesiyle başlamıştır. İlk dönem, Kırgızistan'da felsefe dahil sosyal bilimlerin oluşum dönemi idi. Bu, Kırgızların 20. yüzyıla kadar felsefeye sahip olmadığı anlamına gelmez. Bu döneme kadar sözlü eserlerde felsefe muhafaza edilmiş, yazılı olarak geliştirme ve araştırmaların yeni yeni başladığı söylenmektedir.

Böylece Kırgızistan felsefe tarihinin temeli akademisyen A.A. Altmyshbaev, Felsefe Doktoru, Profesör B. Amanaliev, Onurlu Akademisyen, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Sorumlu Üyesi, Profesör A.I. Narynbaev, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Sorumlu Üyesi, profesör J.T. Umotalieva, felsefe doktorları, profesörler Zh. Zhanybekov, S.M. Mukasov, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Sorumlu Üyesi, Felsefe Doktoru T. Askarov, Akademisyen O.A. Togusakov, felsefe doktoru, profesör Sh.B. Akmoldoeva ve diğer bilim adamlarının bilimsel araştırma çalışmalarına dayanmaktadır.

Sovyet Rus filozofu Z.A. Kamensky şunu vurguladı: "Bazı yazarlar felsefenin tüm uluslarda var olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlar ki bu kesinlikle gerekli değil çünkü

felsefe bir bilgi biçimi olarak ve sonra bilim farklı zamanlarda farklı uluslar arasında ortaya çıkıyor."

Bu pozisyon, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi'nin Sorumlu Üyesi, felsefe doktoru, profesör T.A. Askarov, bilim doktoru, profesör A.A. Bekboev, akademisyen O.A. Togusakov ve diğerleri "Halkın Mirasının Felsefesi" ("Filosofia narodnogo pasletiya")¹⁰, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Onurlu Akademisyeni A.I. Narynbaev "Kırgızistan'da bir bilim olarak felsefenin ortaya çıkışı ve gelişimi" ("Kırgızistan'da bir bilim olarak felsefenin ortaya çıkışı ve gelişimi"), akademisyen U.A. Asanov, A.Z. Cumanazarova, T.K. Chorotegin "Yüzlerde Kırgız bilimi" ("Yüzlerde Kırgız bilimi"), felsefe doktoru I.I. İvanova "Ulusal Felsefe ve Ulusları Felsefe Yapmak: Kimlik mi, Farklılık mı?" ("Ulusal felsefe ve felsefe yapan uluslar: benzerlik mi yoksa farklılık mı?") monografilerinde ve bilimsel çalışmalarında belirgindir. Bu pozisyonun mantıksal sonucu, ünlü Kırgız filozofları T. Askarov, M. Artykbaev, Sh.Akmoldoeva, A. Bekboev, J. Bokoshov, M. Zhumagulov, S. Mukasov, M. Edilova, T. Esengulov ve diğerleri "Felsefe" ansiklopedik ders kitabı yayınlandı¹¹.

Böylece Kırgızların zaman kavramı, kültürleri, gelenekleri ve inançlarıyla ilgili tarihsel ve mantıksal bir anlama sahiptir. Zamanı döngüler, kalıtım ve yeniden doğuşla ilişkilendirirler, ancak aynı zamanda modern yaşamdaki doğrusal zamanı da dikkate alırlar.

Ancak, Kırgız felsefesi genellikle sistemli bir şekilde tanımlanmamıştır ve daha çok halk arasında sözlü olarak aktarılan bir geleneğe dayanmaktadır. Bununla birlikte, Kırgızistan'da felsefi düşünceleri anlamak ve araştırmak için çalışmalar yapılmaktadır ve bu alanda daha fazla bilgi ve anlayış geliştirmek için çabalar devam etmektedir.

Anahtar kelimeler: Zaman, Kırgız felsefesi, Mekân, Sonsuzluk.

¹⁰ Элдик мурастын философиясы. Бишкек, 2004. S.304.

¹¹ Какеев А.Ч. "История философской науки в кыргызстане: учебник для вузов". Бишкек: Изд-во КРСУ, 2012. S.290

АННОТАЦИЯ

ПРОБЛЕМА ВРЕМЕНИ В КЫРГЫЗСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Кыргызская философия имеет богатую многовековую историю. Время – одна из основных тем кыргызской философии, отражающая природу времени, его влияние на человека и общество. В кыргызской философии естественно, что время рассматривается с разных точек зрения и имеет разные интерпретации в разных направлениях.

В традиционной кыргызской культуре существует понимание цикличности времени. Согласно этой точке зрения, время течет циклами, и каждый цикл повторяется вечно. Он отражает мировоззрение, основанное на вере в то, что все вещи вечны.

Также известно, что в кыргызской философии время рассматривается в контексте культуры, истории и национальной проблематики. Понятие времени в мировоззрении кыргызов тесно связано с природой, цикличностью жизни и духовными аспектами.

Время имеет особое значение в философии и мировоззрении кыргызов. Во-первых, для кыргызов всегда были ценны и важны время и пространство, так как они издревле вели кочевой образ жизни, а во-вторых, они живут в гармонии с природой. Кыргызская философия и культура глубоко уходят корнями в историческое развитие и содержат уникальные представления о времени. Поскольку кыргызы – народ с богатой историей и культурой, их представление о времени тесно связано с их образом жизни, обычаями и верованиями.

Следует отметить, что кыргызская философия неоднородна и может меняться в зависимости от конкретных философских течений и мыслителей. Однако время занимает центральное место в кыргызской философии и остается важным понятием, помогающим лучше понять мировоззрение этой культуры.

Кроме того, кыргызы имеют богатое фольклорное наследие, которое многое рассказывает о времени года и его загадочности. В таких рассказах время может быть представлено в виде мифических существ или символов, которые помогают передать определенные образовательные и философские уроки.

В целом в кыргызском мировоззрении время имеет глубокую связь с природой, традициями, общественной жизнью. Они видят в ней неотъемлемую часть своей культуры и стремятся жить в гармонии с ее природными ритмами и циклами.

Кыргызскую философию, которую только начали изучать, нужно рассмотреть со всех сторон и раскрыть.

Рассмотреть и раскрыть со всех сторон кыргызскую философию, которую только начали изучать – это и есть требование современности.

Ключевые слова: Время, кыргызская философия, пространство, вечность.

SUMMARY

THE PROBLEM OF TIME IN KYRGYZ PHILOSOPHY

Kyrgyz philosophy has a rich centuries-old history. Time is one of the main themes of Kyrgyz philosophy, reflecting the nature of time, its impact on a person and society. In Kyrgyz philosophy, it is natural that time is viewed from different points of view and has different interpretations in different directions.

In traditional Kyrgyz culture, there is an understanding of the cyclical nature of time. According to this view, time moves in cycles, and each cycle repeats itself forever. It reflects a worldview based on the belief that all things are eternal.

It is known that in Kyrgyz philosophy time is considered in the context of culture, history and national issues. The concept of time in the worldview of the Kyrgyz is closely connected with nature, the cyclical nature of life and spiritual aspects.

Time is of particular importance in the philosophy and worldview of the Kyrgyz. The philosophy and culture of the Kyrgyz are deeply rooted in historical development and contain unique ideas about time. Since the Kyrgyz are a people with a rich history and culture, their ideas about time are closely related to their way of life, customs and beliefs.

It should be noted that Kyrgyz philosophy is heterogeneous and may change depending on specific philosophical movements and thinkers. However, time is central to Kyrgyz philosophy and remains an important concept that helps to better understand the worldview of this culture.

In addition, the Kyrgyz have a rich folklore heritage that tells a lot about the season and its mystery. In such stories, time may be represented as mythical creatures or symbols that help convey certain educational and philosophical lessons.

In general, in the Kyrgyz worldview, time has a deep connection with nature, traditions, and social life. They see it as an integral part of their culture and strive to live in harmony with its natural rhythms and cycles.

Keywords: Time, Kyrgyz philosophy, space, eternity.

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Убакыт адамдын болмушунун жана аң-сезиминин ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал ар кандай элдин дүйнөсүнүн картинасынын фундаменталдык параметрлерине кирет, ошондуктан анын тилинде жана маданиятында чагылдырылат. Демек, убакыт категориясы инсандын тилдик аң-сезиминин универсалдуу түшүнүктөрүнө кайрылып, белгилүү бир элдин дүйнөсүнүн тилдик картинасын түзүүнүн негизги компоненти катары кызмат кылат. Бул категориянын универсализми, инсандын тилдик аң-сезиминде калыптанган мезгил жөнүндөгү идеялардын улуттук оригиналдуулугун жокко чыгарбайт, убакыт ар бир этностун дүйнөсүнүн тилдик картинасында өз ордун ээлейт¹².

Кыргыз элинин философиялык ой-пикири коомдук аң-сезимдин формаларынын бири катары байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин узак жолду басып өткөн. Башкача айтканда тарых ченеминде кыргыз үчүн убакыт «жер каймактагандан» башталат. Жер бети тээ илгери кайнаган сүттөй боркулдап, көбүрүп -жабырып турган,анан бара-бара муздап, үстү каймактаган коюу катмар менен капталган. Демек, кайсыл заман экенин айтыш кыйын,бирок, кыргыздар жердин ысык суюк абалда болгонун,анан кайсы бир геологиялык доордо сууп кадимки «кара жер» уюганын, тоо-түз куралганын белгилүү бир ой-түшүнүктүк деңгээлде билишкен¹³. Кыргыздарда убакыт менен мейкиндик бир каралып келген. Себеби кыргыз элинин көчмөн жашоосу алардын мал жандыгына ылайыктуу жайыттарды издөө менен байланышкан. Демек, мейкиндик көчмөндөр үчүн өзгөчө мүнөзгө ээ. Биздин салттуу дүйнөтаанымыбыздын негизги универсалдары – мейкиндик жана убакыт деген ыйык борбордук түшүнүктөр. Көчмөндөрдүн улуттук дүйнөтаанымында убакыт менен мейкиндик бири-биринен бөлүнбөй бир бүтүн катары каралып келген. Кыргыз ата-бабаларынын алардын байкалган жана кабыл алынган дүйнөгө эмоционалдык жакындыгы, ушул болмуш менен тамырлашы мезгилди, мейкиндикти, адамдын ички дүйнөсүн, болмуштун аң-сезимдүү башталышын түшүнүүдө өзүнүн көрүнүшүн тапты. Дагы бир айта кете турган нерсе, мал чарбасы менен дыйканчылыктын процесстеринде сапат жана сан түшүнүктөрү бир

¹² <http://rpedagogy.ru/journal/article>

¹³ Ж.Бөкөшов “Кыргыз философиясы” Бишкек, 2013. Басмакана “Бийиктик”, 151-б.

убакта калыптанган. Бул кыргыз ата-тегинде бирдиктүү символдук системанын болгонун көрсөтөт. Жөнөкөй саноодон баштап сандын негизги подкатегориялары – сан, чен, өлчөм, түзүлүш ж.б. түзүлө баштаган. Демек, сандын онтологиялык мүнөздөмөлөрү дайыма мейкиндик жана убакыт болуп келген.

Убакыт дегенде ар дайым мейкиндик менен чогуу караларын, бул эки түшүнүк илимде болобу, философияда болобу дайыма бирге, ажырагыс, чырмалышкан түрдө талданып келет. Бириси айтылган жерде экинчиси да айтылат, бири бар жерде экинчиси да бар. Башкача айтканда, бири-бирисиз экөөнүн тең маани-маңызын толук ачып берүү мүмкүн эмес. Мунун дагы бир себеби экөөнү эриш-аркак караган учурубузда деле жарытарлык так бир жыйынтык ушул убакка чейин чыга электиги баарыбызга маалым. Андыктан бул эки түшүнүктү ажыратып кароонун канчалык туура же эмес экендигин ушундан деле байкаса болот.

Кыргыз дүйнөтаанымында бардык нерсенин “убак, сааты” келгенде болгону жакшы деген ой-түшүнүк бар. Тактап айтканда, ар бир нерсенин, жакшылык-жамандык же сүйүнүч-күйүнүч болобу өз убагында болгону акылга сыярлык деп эсептелинет. Мисалы, күнүмдүк турмушта “сааты чыкканда, убагы келгенде, убак-сааты чыкканда” деп көп колдонулат. Демек, канчалык шашып же кейип-кепчисек да боло турган нерсени тездетип же акырындатып коё албайбыз. Бир четинен караганда убакыт – тагдырыбыз менен да ажырагыс бүтүндүктө. Анткени айтып коюшат эмеспи “тагдырдан качып кутулбайсың”, “бешенеге эмне жазылса ошону көрөсүң” деп, түздөн-түз убакыт менен байланыштуу. Жөнөкөй эле мисал, күн чыгыш үчүн күн батыш керек, башкача айтканда “күн батмайын таң атпайт”. Бул тараптан алганда убакыт – бул дүйнөнүн мыйзамченемдүүлүгү. Убакыт – бул табияттын мыйзамченемдүүлүгү.

Көптөгөн кызыктарга толгон жана мезгил билинбестен сызып өткөн заманбап доордо, ар бир адамдын каалоо-тилектери арбыды, элестете алгыс даражада билинбес бир тунгуюкка матырылып, ар бир кыймылын, сезимин өз убактысын үнөмдөөгө такап, убакыт деген эмне суроосун көзгө илбестен, мүмкүнчүлүктөр дүйнөсүндө ойлонуунун кризисине матырылууну тездетүүдө. Албетте, ар бир адам өз каалоосунда эркин. Бирок, чынында эркинби же бул эркиндиги сырткы күчтөр менен таңууланып жатабы. Убакыт бүгүнкү күндө баркталбай, көбүнчө маани берилбей калууда. Учурдагы заманбап адамдар ар дайым шашып, убактысын

үнөмдөөгө аракет кылышат, бирок экономдогон убактысын кайрадан коротууга шашышат. Убакыт түшүнүгү бүгүнкү күндө изилдөө объектисине айланышы зарыл болгон актуалдуу маселелердин катарын толуктайт деген ойдобуз. Андыктан, убакыттын дүйнөлүк философияда изилденүүсүнүн негизинде, кыргыз элинин дүйнөтаанымындагы философиялык маани-маңызын, ордун иликтеп чыгып, аныктоого мезгил келип жетти деп айта алабыз.

Изилдөөнүн маалыматтары: Изилдөө иште кыргыз философиясындагы эмгектерден сырткары заманбап доорду гана негиз албастан өткөн мезгилдерде жазылган эмгектер, убакыт маселесине байланыштуу көптөгөн илимий жана философиялык эмгектер анализденди. Кыргыз элинин дүйнөтаанымы, ойлому туурасында (Ч. Валиханов; П.П. Семенов-Тянь Шанский; Г.П. Супруненко, Л.Н. Гумилев, Н.Я. Бичурин ж.б.) окумуштуулардын эмгектеринде жазылган маалыматтар пайдаланылды.

Кыргыздарды этнографиялык изилдөөдө, анын ичинде улуттук дүйнөкөрүмүн, ой толгоосун чагылдырган С. М. Абрамзондун, А. Н. Бернштамдын да эмгектеринде баалуу маалыматтар келтирилген.

Кыргыз элинин философиялык дүйнөтаанымын, ойлом тарыхын изилдеген ата мекендик окумуштууларыбыз А.Алтымышбаев, Б.Аманалиев, А.Салиев, А.Нарынбаев, А.Какеев, Т.Аскарров, Р.Ачылова, К.Исаев, О.Тогусаков, Ш.Акмолдоева, Ы.Мукасов, М. Жумагулов, А.Бекбоев, Ж. Бөкөшов, Ж. Урманбетова ж.б.

Изилдөөнүн максаты: Байыркы замандан бери изилденип келе жаткан убакыттын кыргыз философиясындагы ордун, маңызын, философиялык аспектисин терең изилдеп чыгуу жана ачып берүү эң башкы максатыбыз болуп саналат.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Убакыттын жалпы философиядагы ордун тактоо;
2. Кыргыз философиясындагы убакыттын актуалдуулугун тастыктоо;
3. Кыргыз көчмөн жана элдик оозеки маданиятындагы убакыт түшүнүгүн изилдөө;
4. Кыргыз дүйнөтаанымындагы убакыт феноменин кароо;

5. Кыргыз дүйнөтаанымындагы убакыттын турмуштук (ырым-жырым, каада-салт, үрп-адат) ордун изилдөө;

Изилдөөнүн объектиси – убакыт.

Изилдөөнүн предмети – кыргыздардын мурунтан баштап азыркы учурга чейинки убакыт маселесине философиялык мамилесин изилдөө.

Илимий жаңылыгы: Диссертациянын илимий жаңылыгы – бул ата мекендик илимде убакыт маселесин философиялык жааттан алгачкы изилдөөлөрдүн бири, эмгекте төмөндөгүлөр аткарылган:

- Окумуштуулардын жыйнактарын, корутундуларын, адабий булактарын терең изилдеп чыгуу жана иш тажрыйбаларында колдонуу;
- Изилдөөнүн теоретикалык жана методологиялык негиздери кыргыз философиясындагы жана жалпы эле убакыт маселесин изилдөөдө онтологиялык, эпистемологиялык, тарыхый-логикалык жана философиялык баалуулуктардын принциптеринин бирдигинде аныкталды.

Изилдөө ишинин теориялык жана практикалык мааниси: Диссертациялык иштин мааниси убакыт түшүнүгүнүн маңызынын кыргыз философиясында берилишин изилдөөдө жатат. Диссертациянын теориялык жыйынтыктары убакыт маселесин изилдөөдө белгилүү бир деңгээлде методологиялык негиз боло алат. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын социалдык философияда, философия тарыхында, кыргыз тарыхы жана кыргыз философиясы боюнча атайын курстарда, лекцияларда, семинардык сабактарда база катары пайдаланууга болот. Диссертацияда алынган жыйынтыктардын жоболорун убакыт боюнча тереңдетилип жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө пайдаланууга сунушталат.

Изилдөө ишинде алынган натыйжаларга ылайык, кыргыз философиясынын өсүшүнө, азыркы мезгилде өнүгүп келе жаткан жаш окумуштуулардын изилдөө иштерин өнүгүшүнө салым кошот деген ойдобуз.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары менен тыянактарын жекече иликтеп алган илимий изилдөө болуп саналат. Изилдөөнүн жаңылыгы менен практикалык маанилүүлүгүн түзүп, коргоого коюлган негизги жоболор жекеликте түзүлдү.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иштин түзүмү изилдөөнүн негизги милдетине ылайык коюлган маселелерди логикалык ырааттуу чечүү менен аныкталат. Диссертация кириш сөздөн, алты бөлүктү камтыган эки бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

УБАКЫТ ФИЛОСОФИЯЛЫК МАСЕЛЕ КАТАРЫ

1.1. Убакыттын дүйнөлүк философиянын тарыхында изилдениши

Убакыт маселеси байыркы замандан бери философтордун тынчын алып, ар бир ойчулдун философиясынын өзөгүн түзгөн түшүнүк болуп саналат. Универсалдык түшүнүк катары, бүгүнкү күнгө чейин убакыт маселеси философия тарабынан изилденип келе жаткан жана изилдөөнү талап кылган түшүнүктөрдүн бири.

Убакыт философиялык маселе катары, негизги жана эң эле табышмактуу барлыктардын бири болуп саналат. Убакытты изилдөөдөгү эң негизги кыйынчылык философияда эле эмес, табигый илимдерде дагы убакыттын “бар болуу менен бирге эле анын жоктугунда”. Мезгил өткөн сайын, убакытты изилдөөдө кызыкчылык көбөйсө да, анын маңызын табыш үчүн аракет кылынып жатса да, убакыт тескерисинче сырын сакташ үчүн качып, алыстап жаткандай. Бул жерде, философия тарабынан изилденип жаткан убакыт, проблема катары эмес, табышмактуу сыр катары каралышы анын бир жагын түшүнүүгө жол ачат. Ал сырдын ичинде адам өзү да катышуучу болуп саналат. Ал эми сыр, өзүнүн кучагына тартып алган нерсе катары, өзүн сырттан кароого уруксат бербейт. Анткени, дүйнөдөгү эч нерсени убакыттан бөлүп кароо, деги эле убакыттын тышында ойлонуу мүмкүн эмес. Убакыт бизге өзүнүн кээ бир касиеттерин аны менен жуурулушууда гана ачып берет. Бирок убакыт кандай мүнөзгө ээ? Ташбоордук менен биздин “убактыбызды” алып кеткен душманбы, убакыт өткөн сайын жашоого үйрөткөн жолдошпу? Убакыттын структурасы кандай? Бул суроого илимдин ар кайсы тармактары өздөрүнүн изилдөө методдоруна жараша жооп беришет да, алынган жооптордун көп түрдүүлүгү убакыт феноменин ачыктабай эле, андан бетер татаалданып коюусу мүмкүн. Философия болсо, убакыттын метафизикасын изилдөөдө дагы өзгөчө ийгиликтерге жетишкен жок. Албетте мунун себептери жана тоскоолдук түзгөн шарттары болгон. Бирок философия бардыгынан мурун мындай суроо коюш керек: деги эле убакытты изилдөөнүн мааниси эмнеде? Философия үчүн убакыт түшүнүгүнүн кереги барбы? Эмне үчүн философияны убакыт маселеси кызыктырат жана эмне үчүн ал негизги болуп саналат? Жюльендин бул жөнүндө төмөнкүдөй айтканы бар: “Убакыт жөнүндө суроо” философиянын ишине жарык төккөн түшүнүк: башка бир дагы

түшүнүк убакыт сыяктуу философияга киришкен эмес жана бир дагы түшүнүк убакыт сыяктуу философияны чектерине алып келбейт”¹⁴. Бирок башка жагынан кайрадан эле убакыт адам үчүн эң жакын жана анык нерсе болсо дагы ал редукцияланбаган эшиктери менен жөнөкөй адамдарды гана эмес, ойчулдарды дагы биртоп кыйынчылыктардын алдына коёт. Ар дайым кирүүгө жол бербеген кандайдыр бир чек бар.

Тарыхый процессте мезгилге философиялык мамиле кандайча өзгөргөндүгүнө кайрыла кетсек. Алгачкы адамдардын дүйнөсүнүн сүрөттөлүшүндө убакыт циклдүү көрүнгөн, ал эми алгачкы урууларда убакыт сезими дээрлик жок болгон. Алардын ою боюнча, өзгөрүү жана узактык эмес, туруктуулук жана стабилдүүлүк сыяктуу факторлор маанилүү болгон деп айта алабыз.

Убакыттын табияты жөнүндө ойлоно баштаган философтордун башында антикалык доордун улуу ойчулу Платон турат. Ал убакытты өзүнүн «Тимей» трактатында «асман менен бирге пайда болгон» түбөлүктүүлүктүн кыймылдуу элеси деп аныктаган. “Тимей” трактатында ал концепцияны динамикалык дүйнөнүн жеткилеңсиздигинин жана төмөндүгүнүн далили катары чечмелеп, ага каршы философ түбөлүктүүлүк – кудайлардын өзгөрбөс жана кыймылсыз дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүн койгон. Убакыт муну менен толук эместиктин жана кемчиликтин учурун ачып берет (эч качан убакыт жок).

Платон убакытка эң төмөнкү ролду ыйгарып, ал рухтун материя деңгээлине чейин деградацияланган төмөнкү формаларынын үстүнөн гана бийликке ээ деп ырастаган¹⁵. Ал өлүүчү материяны мүмкүн болушунча тезирээк жок кылууда жана андагы камалган таза идеяны бошотууда убакыттын ролун так көргөн. Бул көз караш байыркы доордо абдан популярдуу болгон, ошондуктан математикалык теорияларда убакытты колдонууга тыюу салууга алып келген. Эгерде стандарт өзгөрбөсө, анда убакыт ар кандай учурда бирдей агып кетет. Бул убакыттын бардык моделдеринин эң маанилүү шарты. Антпесе, убакыт эмес, процесстердин касиеттери убакыттын өтүшү менен өзгөрүп жаткандай сезилет.

Убакытты артка кайтарууну издегендер, Орфейдин өткөндөн азыркыга чейин сүйүктүүсүн кайтара албаган өлгөндөрдүн падышачылыгына сапары жөнүндөгү

¹⁴ Жюльен Ф. “О “времени”. Элементы философии “жить” // Пер. С фр. Лысенко В.Г. – М.: Прогресс – Традиция; 2005; 29-б.

¹⁵ “Тимей” 37 с-д.

уламыштан баштап, тескерисинче, талаа генераторлорунун заманбап конструкциялары менен аяктаган толкун фронтунун таралуу багытынан азыркы күнгө чейин уланып келет.

Платондун идеяларын иштеп чыгуу менен Аристотель убакытты өткөнгө жана келечекке карата кыймылдын өлчөмү катары аныктаган. Анын “Физика” деген эмгегинде камтылган бул формулировка табият таануунун убакытты кабыл алуусунун баштапкы чекити болуп, аны түшүнүүсүнө негиз салган.

Убакыттын теоцентрдик түшүнүгү орто кылымдарга мүнөздүү, ага ылайык ал туруктуулуктун жана ажырагыстыктын белгилерине ээ болот. Орто кылымдарда Европада механикалык сааттар ойлоп табылган, алар биринчи кезекте монастырларда диний ырым-жырымдарды так аткарууга арналган. Орто кылымдын башында Августин субъективдүү убакыт концепциясын иштеп чыгат, мында ал кабылдоолордун өзгөрүшүнүн психикалык кубулушуна айланат (жандын созулушу – лат. *distentio animi*). Ал убакытты үч бөлүккө бөлөт: азыркы учур, өткөн чак жана келечек. Өткөн чак эстутумда берилет, ал эми келечек күтүүдө (анын ичинде коркуу же үмүт менен). Августин убакыттын кайталанбастык өңдүү аспектисин белгилейт, анткени ал болуп жаткан окуяларга толгон (убакыт өтөт). Адамдын жан дүйнөсүнөн тышкары, убакыт адамзат тарыхында сызыктуу болгон жерде өзүн көрсөтөт.

Кайсы гана адам болбосун, убакыт эмне экенин билем деп ойлойт, бирок аны сураган учурда жооп берүү чынында эле кыйын келет. Рим императору даанышман Аврелий (II к.) айткан экен: убакыт эмне экенин билем, бирок “убакыт деген эмне?” деп сурап калышса эле билбей калам. Ошондой эле жашоо, өлүм, сүйүү, абийир сыяктуу нерселерди аныктоо оңой эмес. Бирок дал ушул түшүнүктөр адам баласы үчүн негизги болуп саналат. Адамды ар дайым курчап турган, тактап айтканда адам өзү менен ташып жүргөн нерселер, бир жагынан жакын болгону менен ошол эле учурда эң эле алыс, эң эле табышмактуу, эң эле сырдуу болуп саналат. Убакыт түшүнүгү философиялык маселе катары анын изилдөө процессинде убакыт тарабынан курчалган жана аны менен катышта болгон философиялык категориялар ачыкталууга учурайт. Бирок философия убактылуу чындыктарды эмес убакыттын чындыктарын изилдейт анткени убакыттын өзү жашоону да өлүмдү да болумду да ченөөчү өлчөөч болуп саналат. Философияда убакыт адам жана анын жашоосу

менен болгон катышта каралат. Убакыт жөнүндөгү биздин ойлорубуздан мурун адам феномени менен байланышкан убакыт жөнүндө эки ойчулдун сөзүн келтирсек: “Убакыт – бул жашоонун маңызы” – деген Клоделдин бул сөзүн биз сөзмө-сөз жана жөнөкөй түшүнүшүбүз керек. Ал эми Хайдеггерде мындай пикирди тапсак болот: “Убакыт сырткы бир нерсе, дүйнөнүн окуялары үчүн кандайдыр бир матрица эмес; ошондой эле аң-сезимде, ичибизде күүлдөгөн да бир неме эмес; убакыт – бул кам көрүү болуму. Биз мезгилдик-мейкиндик катары аныктаган табияттын нерселеринин кыймылдары “убакытты” болбойт; алардын өздөрү эле, таптакыр убакытсыз (кош көңүл да эмес, кош көңүл эмес да эмес); алар убакыттын ичине гана кирип жолугушат, анткени алардын болуму таза табият сымалында ачык. Алар убакыттын “ичине” кирип жоголушат. Ал эми убакыт – биз өзүбүз”¹⁶. Бир жагынан, убакыт – жашоонун маңызы, башка жагынан убакыт – бул өзүбүз. Дээрлик бардык философиялык ой толгоолор убакыт кандай мүнөздү ташыйт деген суроого жооп издейт. Эч нерсе менен шартталбаган жана өзгөрбөс табиятына ээ болгон объективдүү феноменби, же адамдын ар кандай психологиялык жана башка абалдарына, анын туюп-билүүсүнө көз каранды болгон субъективдүү феноменби?

Жаңы мезгилдин философиясында убакыт концепциясы субстантивдик убактылуу концепцияга айланып, олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон десек болот. Бул жагынан убакытты абсолюттук жана салыштырмалуу деп бөлгөн Ньютондун теориясы өзгөчө орунду ээлейт. Биринчиси чыныгы математикалык жана бир калыпта жана сырткы нерсени эске албастан агып турат, экинчиси кадимки убакыт, сезимдер менен түшүнүлөт жана саат, күн, жума ж.б. категорияларда ишке ашат. Ошол доордун революциячыл, убакыт түшүнүгү Кантка таандык, ал убакыт адамдын дүйнөгө ой жүгүртүшү жана өзүн таануусу үчүн зарыл болгон субъективдүү шарт деген теорияны айткан. Ойчул убакытты адамдын трансценденталдык Менине кайрылуу аркылуу белгилүү болгон ички сезимдин формасы катары мүнөздөгөн.

Көрүнүктүү окумуштуу, Нобель сыйлыгынын лауреаты И.Р. Пригожий объективдүү-реалдуу убакыттын табиятын ачуу зарылдыгына токтолуп, мындай деп жазган: “Азыр илимде башкы нерсе — убакыттын кайра ачылышы, анын

¹⁶ Хайдеггер М. *“Прелегомены к истории понятия”* // Перевод Борисов Е.- Т: «Водолей»1998, 337-б.

биринчи планга чыгышы”¹⁷. Анын пикири боюнча, динамиканын теңдемелерине убакыттын жаңы түшүнүгү киргизилсе, илимий-техникалык революциянын жаңы этабын баштоого болот¹⁸. Ошентсе да, философияда жана илимде ушул күнгө чейин убакыт боюнча берилген суроого жооп жок деп жалпы кабыл алынган. Аксенов мындай деп жазат: “Убакыт деген эмне? Мындай суроого так жооп жок: “Убакыт саат менен өлчөнөт” - азыр биздин билимибизде жок”¹⁹. “Убакыт, — дейт А.П. Левич, дүйнөдөгү бир нече кармалгыс жана адамдын эркине баш ийбеген, замандаштарынын сезимдерин жана акыл-эсин алардын алыскы мурункуларынан кем эмес толкунданткан бир нече маңызынын бири... Азыркы табият таануу илиминде убакыт баштапкы жана аныкталгыс түшүнүк болуп саналат”²⁰.

Анын үстүнө ар кайсы доордун жана элдердин көптөгөн ойчулдары убакыттын объективдүүлүгүнөн же күмөн санашкан, же убакыттын белгисиз экенине ынанышкан. Басмачылар Ф.А. Брокхаус жана И. Эфрондун энциклопедиялык сөздүгүндөгү “Убакыт” деген макаласында орус философу В. Соловьев “убакыт анын маңызын рационалдуу аныктоого жол бербейт” деп жазган. Ал эми америкалык илимпоз Липпинкоттун ою боюнча: “Убакыттын табышмактуулугуна келгенде — акылдын жөндөмдүүлүгү, логиканын формулалары, илимдин ыкмалары — баары алсыз болуп калат. Убакыт — бул илим үчүн кол жеткис нерсе... Бул улуу сырды — убакытты бардык доорлордогу бардык ойчулдар түшүнө алышкан эмес. Бул маселенин реалдуу чечими жок”²¹.

Материалдык объектилердин ырааттуу түрдө өзгөрүп туруучу абалы алар бар болгон белгилүү бир убакыттын узактыгын түзөт, анткени алар «нөл убакытта» пайда боло албайт жана созула албайт. Объекттер жана алардын абалы, алар пайда болгон учурдан тартып жоголуп кеткенге чейин, тагыраагы, алардын материалдык абалынын чагылдырылышына чейин. Убакыт өзүнөн башка булагы боло турган эч нерсени камтыбайт.

Жогоруда айтылгандарга таянып объективдүү реалдуулукта дүйнөлүк илимде адатка айлангандай убакыттын функциясы эмес, убакыттын өзү аны түзүүчү процесстин функциясы болуп саналат деген пикирге келсек болот. Мына ушуга

¹⁷ Аксенов Г.П. “Причина времени”. — М.: 2001. 47-б.

¹⁸ Аксенов Г.П. “Причина времени”. — М.: 2001. 72-б.

¹⁹ Конструкции времени в естествознании: на пути к пониманию феномена времени. 125-б.

²⁰ Конструкции времени в естествознании: на пути к пониманию феномена времени. 111-б.

²¹ Конструкции времени в естествознании: на пути к пониманию феномена времени. 94-б.

байланыштуу илимдин жана практиканын бардык тармактарындагы процесстерди изилдөөгө мамилелерди образдуу айтканда 180 градуска өзгөртүү зарыл. Ушундай жол менен гана мурда белгисиз, убактылуу мыйзамченемдүүлүктөрдү аныктоого жана аларды адамдын алдында пайда болгон көйгөйлөрдү чечүү үчүн колдонууга болот.

Өткөн кылым (XX к.) – илимдин убакытты жана мейкиндикти таануу жагынан эң жемиштүү кылымы болгон. Кылымдын башында биринчи кезекте атайын, андан кийин жалпы салыштырмалуулук теориясынын пайда болушу дүйнөнүн азыркы илимий түшүнүгүнө негиз салган, теориянын көптөгөн жоболору эксперименталдык маалыматтар менен ырасталган. Ошого карабастан, мейкиндик жана убакыт, алардын табияты, өз ара байланышы жана ал тургай бар болушунун өзү маселеси көп жагынан ачык бойдон калууда.

Заманбап мейкиндик жана убакыт концепциясынын негиздөөчүсү А.Эйнштейндин – “мейкиндик жана убакыт – бул биз жашап жаткан шарттар эмес, биздин ой жүгүртүүбүз” деген сөзүн мисалга алуу туура көрүнөт, ал негизинен дал келбестикти жана ырааттуулукту чагылдырган чечилбеген маселе. Заманбап убакыт түшүнүгү негизинен Эйнштейндин салыштырмалуулук теориясына негизделген, ал убакыттын абсолютизмин жок кылып, калыптанган парадигманы толугу менен өзгөрткөн. Окумуштуунун концепциясы боюнча убакыт болмуштан тышкары болбойт, анын касиеттери дүйнөнүн бар болушу менен аныкталат. Демек, ар кайсы доордо убакытты ар түрдүүчө чечмелөөгө аракеттенишкен. Ошентсе да, убакытка алгылыктуу аныктама берүү азырга чейин талаштуу маселе болуп келет.

Илим убакытты изилдей алабы? Бул суроону ар ким ар кандай түшүнөт. Биз кайсы илим жөнүндө сөз кылып жатабыз? Философия жөнүндө айта турган болсок, анда убакыт теорияларын курууга эч кандай тоскоолдук жок. Эгерде объект бар болсо, анда ал жөнүндө сүйлөп, анын интерпретациясын түзүүгө болот. Адамга аны курчап турган дүйнөнүн өзгөрүүсүн кабылдоо сезими берилген. Ал эми убакыт болуп өткөн өзгөрүүлөрдүн өлчөмү менен мүнөздөлөт. Убакыт феноменинде адамдын кабылдоосунун биринчилиги жөнүндө түшүнүк бар. Убакыт адам кабылдаган окуялардын аң-сезимдеги иреттүүлүгү катары чечмеленип келет.

Кээ бир философиялык системалар убакытты иллюзия деп эсептешет. Убакытты дүйнөдөгү өзгөргүчтүктү активдештирүүчү зат (субстанция) катары да карашат.

Убакыт учуру (момент времени) түшүнүгү боюнча ар кандай көз караштар бар. Учур – узак убакытты байкоо үчүн мүмкүн болгон эң кичине убакыттык түшүнүк катары чечмеленип жүрөт. Убакыттын өзгөчөлүгү – ал эч качан кайталанбайт.

Философиялык жана философиялык эмес ой толгоолордун натыйжасында мындай суроолор келип чыгат: эгер убакыттын касиеттери, элементтери жана өлчөмдөрү жөнүндө билсек дагы, андан эмне чыгара алабыз? Убакыттын сырлары жөнүндө бир нерселер ачыкталса да, эмне өзгөрөт? Болжолдоп көрсөк, физиктер жана так илимдердин окумуштуулары тарабынан убакыттын табияты жана касиеттери жөнүндө кээ бир чындыктар жана чындык эместер изилденип ортого чыгарылды жана башка. Ошол эле Жер планетасынын жөнөкөй жараны кандай прагматикалык пайда көрө алат? Ал демейки жашоодо убакыттын үч өлчөмү же төрт өлчөмү барбы деп ойлонбойт да! Илимий изилдөөлөр көп жактан илимий алкакта гана жүргүзүлүп, көп учурларда локалдуу чындык бойдон кала берет. Албетте, алардын маанилүүлүгү унутулбаш керек, бирок позитивдүү мааниде илимпоздордун убакыт жөнүндө ачылыштары бар болсо да, убакыт өзү “бар нерсе” эмес жана ойлом менен дагы аңдалбайт жана кармалбайт. Космостун убактысы, табияттын убактысы, адамдардын убактысы – булардын бардыгын бир нерсе байланыштырат: бардыгы убакыттын ичинде жашайт жана болот. Адегенде, Кронос жаратат, андан кийин баары бир кайрадан жутат, зарылдык менен кайрадан эле жаратыш үчүн жана жок кылыш үчүн. Ошентип чексиздикке чейин. Ааламдын түбөлүк айлануусу. Бул айланууда убакыт кылымдардын жана доорлордун кысымынын алдында, ошол эле убакыт бойдон кала берет, өзүндө кайра-кайра бир жана ошол эле айлануу жасайт. Бирок кечээки убакыт эч качан бүгүн кайталанбайт. Ушул сыяктуу парадокстор ой жүгүртүү операцияларында желенин башталышы гана. Бирок биздин мындан кийинки ой толгоолорубузда көңүлүбүздү физикалык убакытка эмес, философиялык же метафизикалык убакытка бурабыз. Анын феномени, адам менен болгон катышы жана адам үчүн баалуулугу каралат. Адам баласы белгисиздиктин өлчөмүндө бар болгондуктан, ал белгисиздик адам үчүн гана. Ал эми философия, өз кезегинде, билбегендигин билген билим. Ошондуктан, так эле философиялык ой пикирлер эркин ойломдун, чектердеги ойломдун үстүндө курулат.

Философия тарабынан изилденип жаткан убакыт түбөлүк проект, түбөлүк маселе болуп саналат, анткени ар дайым суранылууга мажбур болгон нерсе. Өткөн

чактардагы концепциялар көңүлгө алынышы керек,кээ бири четке кагылышы керек,учур чакта жаңы концепция түзүш үчүн. Бул – философиянын функциясы, тагыраак айтканда, философтун функциясы. “Убакыт жөнүндөгү суроо философиянын мүмкүнчүлүктөрүн ачып берет, ал анда кумардын жана тагдырдын түзүүчү насибин ченейт. Ал ойдун коркунучка учураганын жана ал коркунучтан алдын алып сактап калыш үчүн иштетилген ар түрдүү диспозицияларды көрүүгө мүмкүнчүлүк берет”²². Жюльендин оюна кошулуп айтсак болот: убакыт – философиянын борбордук маселеси болуп саналат. Бирок көбүнчө философтор өзүнүн маданияты жана тилине жараша кээ бир жаңылыштыктарды сөзсүз кетирет да, убакыт өзү эмес, убакыт жөнүндө түшүнүк иштелип чыгат. Бар нерсенин бар болуусунун убактылуулугу жана болумдун бар болуусунун түбөлүктүүлүгү философиялык ой жүгүртүүлөрдүн негизи. Жашоонун башаты – төрөлүү, аягы – өлүм. Жазалаган же чечим чыгарган күч – убакыт. Ал өз кезегинде, терс кабыл алынып, көптөгөн коркууларды жана ошол коркуулардын натыйжасында жаралган маска менен жабылган бөлүктөргө бөлүнгөн: өткөн чак, учур чак, келечек. Ар бирөөсү жүзү жана чындыгы менен коркуткан үч гиганттык проект, философия тарабынан кылымдар бою ыкылас менен изилденип чыккан. Аандан сайын чексиздикке алып келген жана конкреттүү эмес, абстрактуу убакытты түзгөн проект. Чындыгында, убакыт жөнүндө концепциялар жана түшүнүктөр адамдын алсыздыгы жана үмүтү менен ойлонуп табылган, алардын тамыры адамдын табиятында жатат: жалкоолукта жана коркууда. Пармениддин “убакыт – ажалдуулар маанисиз басып жүргөн жолдун кожоюну” дегени буга мисал. Башкача айтканда, убакыт – бул кеме. Бар нерсе анда убактылуу жашап, болумуна же түбөлүктүүлүккө ээ болот, бирок кандай болсо да, акырында зарылдык менен кемеден ыргытылып ташталат. Анаксимандрдын белгилүү сөзү боюнча, “нерселер кайдан келип чыккан болсо, алар сөзсүз (зарыл) түрдө ошол жакка түшүшү керек: анткени алар жазаларын төлөп, адилетсиздиги үчүн мезгилдин талабына ылайык соттолушу керек” (откуда вещи берут свои происхождение, туда же должны они сойти по необходимости: ибо должны они платить пени и быть осуждены за свою несправедливость сообразно порядку времени). Бирок, эгер адам убактылуу мөөнөттө жашаганы келсе, деги эле түбөлүктүк кайсы жерде табылат? Жок болуп

²² Жюльен Ф. “О “времени”. Элементы философии “жить” // Пер. С фр. Лысенко В.Г. – М.: Прогресс – Традиция; 2005; 29-б.

кетпеген, өзгөрбөгөн ишенимдүү негизди кайдан тапса болот? “Бирок убакытта түбөлүктүк жок. Философтор “түбөлүктүк” деп жатканда, убакытта түбөлүк бар болгон жана өзгөрбөгөн кандайдыр бир нерселерди айтышпайт. Убакыттагы биздин ойлом көз карашыбыздын горизонталы менен жүргөн, түбөлүк жана өзгөрбөс нерселердин пайда болушун күтөбүз, бирок алардын болушу мүмкүн эмес. Убакыт бардыгын алып кетет”²³. Акыйкат бир – убакыт бардыгын алып кетет. Бирок эгер, бардыгы түшүнүктүү болсо, убакыт маселесин изилдөөнүн кереги барбы? Убакытты ар кандай майда бөлүктөргө бөлүп, философиялык спекуляцияларда андан ары майдалоонун кандай пайдасы бар? Теоретикалык философия, убакыт маселеси менен алектенип жатып, негизинен ойлонуп чыгарылган убакыт түшүнүгүн философиянын жарабаган айланасына салып, натыйжасында убакыттын демейки концепциясын түзгөн. Бул салттын тамырлары антикалык философиядан же Аристотелден баштап, Бергсонго чейин созулат. Албетте, макул болушубуз керек, батыш философиясы негизинен мезгил жана мейкиндик маселесин көтөрүп, ар дайым талкуулашкан жана “философмун” дегендин баары бул маселеге өзгөчө көңүл бурушкан. “Философиядагы иш – архитектурадагы сыяктуу маанилүү ченемде, өзүндүн үстүнөн болгон иш. Өзүндүн көз карашыңдын үстүнөн. Нерселерди көрүү ыкмасынын үстүнөн. Жана адамга алардан эмне зарыл болгондун үстүнөн”²⁴. Биринчиден, өзүндүн үстүнөн иштөө – сөзсүз түрдө, экинчиден бир багыттын ичинде кыймылдаган ойломдо иштөө. Тагыраак айтканда, тил маданиятынын жана маданий-тарыхый алкактагы дүйнөкөрүмдүн ичинде. Философия кандай объективдүү «ойломдун техникасы» болбосун, ал баары бир калыптанган түшүнүктөр, терминдер менен шартталат жана чектелет. XX кылымда, философия мындай жалпы жыйынтыкка келди: тил-ойломго горизонт жүргүзүп турат. Бүт европалык философия, Аристотелден баштап, Гегель менен бүтүп классикалык ойлом түрүндө болгон, башкача айтканда, Сократтын философиясында алган рационалдык философия. Философия тарыхында убакыт жөнүндө концепция кандайча түзүлгөндүгүнө жана өнүккөндүгүнө көз жүгүртүп көрөлү.

²³ Мамардашвили М.К. *“Философские чтения”*. 1 СПб.: Азбука-классика. 2002. 189-б.

²⁴ Витгенштейн Л. *Философские работы*. Часть 1. Перевод с нем. Козловой М.С. и Асеева Ю.А. М.: “Гнозис”; 1994. 427-б.

Адамдын бүт өмүрү изденүүдө өтөт. Өзүн издөөдө, жашоонун маңызын издөөдө, кайсы бир таянычты издөөдө. Анткени адам, белгисиздиктин жарыгында жашаган, сезген жана ойлонгон жалгыз жандык. Адам үчүн түбөлүк тиренич жок, абсолюттук кепилдик жок. Адам төрөлөт жана өлөт. Бул процессте адамдын астында боштук жана түпсүз аң, үстүндө белгисиздик, ар тараптан ишенимсиздик, туруксуздук жана адамдын бейтараптыгы жана кайдыгерлиги курчап турат. Бирок эң коркунучтуу реалдуулук – бул убакыт. Чексиз мейкиндиктеги түбөлүк убакыт жана бул аренага ташталган, коргоосуз жана колунда эч нерсени болбогон, өмүр бою ордун издеп тапканга жазаландырылган сыяктуу адам, ошол эле мезгилде өзү менен бир нерсени ташыйт – эркиндик. Адам – ташталган жандык, убакыт жана мейкиндик менен чектелсе да, түбөлүккө болгон арзуусу жана өлүмдөн, жок болуудан болгон коркуусу менен жашайт. Убакыттын жана мейкиндиктин ичинде бүтүү жана түгөнүү коркуусу ар дайым адамдын жанында жүрөт. Алдындагы белгисиздик адамдын аң-сезиминде иллюзордук үмүттөрдү жана күтүүлөрдү жаратат. Алар, өз кезегинде, өлүмсүздүк жана чексиздик идеясын жаратат. Дүйнө-убакыттын жана мейкиндиктин оюндары үчүн бир жай болду, ал эми бул оюн ар дайым бир сценарий менен ойнолот: көшөгө ачылат, белгилүү бир убакыттын ичинде оюн жүрөт, аягында сөзсүз көшөгө жабылат. Ар бир кубулуштун башталышы жана аягы болот да, ал эки кубулуштун ортосундагы процессинде убакыт менен убакыттагы түбөлүктүктүн арасында карама-каршылык жана келишпестик жатат. Бирок, мындай алып караганда, мүмкүн эмес нерсе. Түбөлүктүк жандуулар үчүн эмес, ошондой эле ал төрөлүүдөн мурун да, өлүмдөн кийин да болбойт, анткени, төрөлүүгө чейинки түбөлүктүк жөнүндө кеп кылганда, убакытка байланыштуу “чейин” сөзүн колдонобуз, өлүмдөн кийинки жөнүндө кеп кылганда, ошол эле убакытка байланыштуу “кийин” сөзүн колдонобуз. Анда кандай сүйлөгөнгө туура келет: “*veritas aeternas*” (түбөлүктүктүн чындыгыбы?) же “*veritas temporalis*” (убакыттын чындыгыбы?) Кудайлардагы сыяктуу, түбөлүктүүлүктө кемчилик жок, ал эми убакыт бар болуш үчүн, ага ар дайым бир нерсе жетпей турушу керек. Адамдын тынчы жок, жандын издегени – убакыттагы түбөлүк жашоо. Адам баласы балким, бир нерсени жоготту, түбөлүктүктү жоготту, бирок анын чыныгы милдети убакытта. Бирок түбөлүктүктү адам жашоонун учурларында жана көз ирмемдеринде табат. Эркинин күчү менен адам тарыхый

тартиптен чыгып, түбөлүк жашайт. Бирок, ал үчүн убакыттын ушул жердеги кыймыл болгонун аңдап түшүнүшү зарыл.

Убакытты изилдөөдө философия өзгөчө көңүлдү үч мезгилге бурат. Бул – өткөн чак, учур жана келечек мезгил. Абстракттуу жалпы убакытты түзгөн бөлүктөр болуп саналат. Пардоксалдуу нерсе, убакыттын бөлүктөрү бар болуп, ошол эле мезгилде жок болгондуктан, убакыт бар, бирок жок бөлүктөрдөн түзүлөт. Өткөн мезгилдин эс тутуму бар, келечектин күтүлүшү бар, ал эми учур чактын интуициясы бар жана ошол интуицияда моментумдун ичиндеги кармалбас жашоо бар. Так эле өткөндүн жана келечектин курманы болуп учур мезгил саналат. Өткөн мезгил түшүргөн көлөкө жана келечекти күтүү, ансыз деле тез өтүүчү учур мезгилди кысышат. Өткөн мезгил унутулгусу келбейт, келечек сырдуулугу менен өзүнө тартат, ал эми учур чак бааланбайт. Бирок, эгер учур чак деги эле бар дагы эмес, жок дагы эмес болсо, аны кантип кармоого болот? А балким аны убакыттан сууруп алыш керек?

“Учур чак жүз жылдардын кысуусун сууруп ала алат,

Жана ошол эле «азыр» бойдон кала берип,

Толуктугун сактай алат.

Бир гана анын тамырларын сындырып албай,

Убакыттын негизинен сууруп алганды билиш керек,

Антпесе,ал соолуп калат”.

(Мандельштам О.)

Жүздөгөн ырлар жана ой пикирлер учур чакка арналган; аны баалоо,учур чакта болуу, жашоо, аны жоготпоо ж.б. жөнүндө, бирок – адам кечигүүчү жандык. Адам ар дайым кечигип жашайт,ал чындыкка да кечигип жетет. Же аны кармап турган нерсе – убакытпы? “Убактым жок” жана “бош эмесмин” деп дайыма айтып жүргөн адам, чындыгында, убактысын колдоно албаган адам. Адам баласы элементардуу түрдө, күн сайын берилген 24 саатын колдоно албайт. Санап көрсөк, 24 саатта 1440 мүнөт бар, 1440 мүнөттө 86400 секунда бар. Аябагандай жана укмуштуудай байлык жана сонундук. Бирок колунда ушунча сандагы убакыт менен адам эмне кыларын билбейт. Ошондой эле, адамдын колунда чоң сандагы акча болсо, ал психологиялык жактан аны туура пайдаланууга даяр эмес болот. Мисалы, банк счётундагы акча күн сайын жаңыланып турат жана бир күндөгү убакыт сыяктуу 86400 акча түшүп турат. Бул акча, убакыт сыяктуу белекке берилген жана аны адам

бир күндө акылы менен коротушу керек.Эртеңки счётто кечээки күнкү акча сакталбайт, дайыма жаңыланып турат. Ойлонуп көрсөк, адам өзүнүн убактысын бөлүштүрүп туура колдоно албайт. Ошентип, убакыт биздин колубузда экенин унутуп, убакыт өзүбүз экенин унутуп, адам убакытты жашабай, тескерисинче өлтүрөт.

Убакыт адамга дос катары, жолдош катары, кээ бирде кызматчы, кээ бирде кожоюн катары берилет. Бирок убакыттан эрте басып кетпей же кеч калбай, аны менен чогуу жүрүү зарыл. Ошондо: “Убакыт сага баарын чаң кылып коё берген кумдун сатуучусу болуп көрүнбөйт. Убакыт — катуу боону байлаган орокчу эмес. Жакшы эмес, эгер тез өтүүчү убакыт бизди чаң кылып сүрүп майдалаган жана шамалга учурган болсо. Андан көрө бизди мыктыласын. Убакытта дагы орношуу керек. Берекесиз убакыт бизди айланыш агыш өтүп жатканын сезип жатам. Агып кетип баратканын сезип жатам. Убакыт мынчалык сезилгидей акпаш керек. Ал формасына ээ болуп, бышып, картайышы керек. Ал буюмун жана курулушун болуш керек”²⁵.

Ал адамдын чыгармачылыгынын курулушу болуш керек, адамды кайрадан курган буюм болушу керек, анткени, “убакыт бош өтпөйт жана биздин сезимдерге таасир тийгизбестен тоголонбойт: ал биздин жан дүйнөбүздө таң калтыруучу иштерди жасайт” - дейт Августин. Ички күчөнүү менен талап кылынбаган убакыт аралыгы адам менен болгон катышта кош көңүл, бирок адам үчүн ал — жоголгон жана ажыралган. Жоголгон убакытка кайрадан ээ болуу убакыттагы күчөнүү менен гана мүмкүн, эгер, түшүнүү дагы да кечиктирилбесе. Кайрадан эле баса белгилей кетсек, эгер ички кыймыл болбосо, убакыт чындыкты ачпайт жана адам иллюзиялар менен жашоону уланта берет. Бут өзүн картага коюп, инерттүүлүктөн өзүн түртүп, горизонталдык абалды вертикалдык абалга алмаштырганында гана бир нерсе чыгышы мүмкүн. Ошондо, «жарык аркылуу ал жылт этти да, эми, алаканына жайылгандай, алдына туруп жайылды; ал шак эле кисти колуна ала калды, бирок караңгылап баратат, ал эми караңгылыкта сүрөт тартуу мүмкүн эмес, анткени анын үстүндө эч качан жаңы шоола чыкпайт»²⁶. Караңгылыкта, коркунучта жана жалкоолукта бир нерсени түшүнүү жана илип алуу мүмкүн эмес.

²⁵ Сент-Экзюпери А. Сочинения в 2-х томах. Т.2: Цитадели // Пер. с фр. Кожевниковой М.- М.: “Согласие”; 1994.

²⁶ Пруст М. “В поисках утраченного времени” / Пер. с фр. Н. Любимова М.:Эксмо; 2010. 867-б.

“Дүйнө солк эткендей, ченемдер өзгөрдү жана дүйнөнүн ар ийилүүсү мен аркылуу өтүп жатат; же ал жоктукка кетет жана дүйнөнү кошо алып кетет, же башка бир нерсе болот. Саат эңкейип түштү жана шаңгыраган даана дабышы менен таянды мага, бирок мен сезип турам: жасай алам. Ошентип, астрономиялык эмес, пластикалык күндү жаратып жатам”²⁷. Башкача айтканда, пластикалык күн — тарыхый адам жараткан күн. Бир жумада жети күн бар. Ал жети күн ар дайым ошол эле жети күн, бирок биринчи, экинчи, үчүнчү күндөн айырмаланып, бүгүнкү күн бар.

Мейкиндик жана убакыт классикалык Жаңы европалык философиянын дискурсуунун негизин түзгөн негизги метафизикалык константалардын бири болуп саналат жана кандайдыр бир жол менен ошол доордун алдыңкы ойчулдарынын концептуалдык конструкцияларынын варианттык түзүлүшүн аныктары баарыбызга маалым. Бул жерде өзгөчө орун Р.Декарттан кийин эле И.Кантка таандык. Анын негизги трактаттарынын бири “Таза акыл-эстин сынында”, тактап айтканда, “Трансценденталдык эстетикада” мейкиндик жана убакыт түшүнүктөрүнүн метафизикалык интерпретациясын берет. Трансценденталдык эстетика — бул мейкиндик менен убакытты билдирген сезимталдыктын априори принциптери жөнүндө илим. Кант мындай деп жазат: “Убакыт менен мейкиндик бирге каралганда — бул ар бир сезимдик жетилүүнүн таза формаларынын маңызы...” (Пространство и время, вместе взятые, суть чистые формы всякого чувственного созерцания...) ²⁸.

Биринчи Сындын көп жерлеринде биздин категориялар андай эмес деген ырастоолорго туш болот эгерде мейкиндик жана убакыт субъективдүү гана эмес, башкача айтканда, сөздүн глобалдык маанисинде идеалдуу болгондо дүйнөгө тиешелүү болмок. Категориялар дүйнөдөгү объективдүү билимди жөнгө салат. Биз дүйнөнү объективдүү тааный алабыз, анткени биз мейкиндик жана убакыт боюнча субъективдүү болгондуктан, же мейкиндик жана убакыт субъективдүү болгондуктан. Алар билимдин башталышында дүйнөгө эмес атайын бизге берилген кандайдыр бир эмпирикалык мейкиндик жана убакыт бар деген мааниде субъективдүү. Мейкиндиктин жана убакыттын жардамы менен биз дүйнөгө

²⁷ Мамардашвили М.К. “Философские чтения”. 1 СПб.: Азбука-классика. 2002. 225-б.

²⁸ Кант И. Сочинения в 6 томах // Т.2.-М: “Мысль”; 1964. 77-б.

өзүбүздү таңуулап жаткандайбыз. Кант мейкиндик менен убакытты анализдин жана синтездин белгилүү бир акыркы формасы деп атайт, ал ой жүгүртүү актыларынын жана түшүнүктөрдүн колдонулушун тымызын коштоп жүрөт. Ой жүгүртүү иш-аракеттери физикалык жандык тарабынан жана мейкиндик-убакыттык аракети аркылуу ишке ашырылат, башкача айтканда, биз мейкиндик жана убакыт жөнүндө кандай гана концепцияларды куруп, алар жөнүндө кандай гана нерселерди билгенибизге карабастан, мейкиндик-убакыттык мүнөзгө ээ болгон акт, аракет. Физикалык таанып-билүүчү жандык локалдык жактан чектелүү, башкача айтканда, аны ар бир убакта мейкиндикте жана убакытта локалдаштырууга болот жана анын өзү табигый ыңгайлашуусу менен ой мейкиндиги жана убактысы болуп саналат. "Мейкиндик" жана "убакыт" терминдери Кантта, биринчиден, таанып-билүү аракетине жана Кудай тарабынан эмес, чектүү физикалык жандык тарабынан аткарылуучу таанып-билүү аракетинин мейкиндигине жана убактысына ишарат кылуу. Мейкиндик жана убакыт бул визуалдык түрдө дайындалган, алар түшүнүктүн маңызы эмес, сезимдик ой жүгүртүүнүн схемасынын маңызы. Кант айткандай, мейкиндик жана убакыт жалпы дискурсивдүү, рационалдуу түшүнүктөр эмес, «жалгыз элес» болуп саналат. "Мейкиндик, убакыт жана алардын бардык бөлүктөрү интуициялар, демек, көптүктү камтыган жеке өкүлчүлүктөр...бир эле аң-сезим маңызы жөнөкөй түшүнүктөр эмес, көп өкүлчүлүктө камтылганда,; тескерисинче, алар бир аң-сезимде бириккен көптөгөн өкүлчүлүктөрдөн турат, ошондуктан алар татаал жана аң-сезимдин биримдиги аларда синтетикалык, бирок баары бир оригиналдуу катары бар. Алардын мындай өзгөчөлүгү колдонууда абдан маанилүү"²⁹. Алар көптөр үчүн жалпы болгон көптөгөн объекттерге таандык касиеттерди билдирген түшүнүктөрдөн айырмаланып, инсанды визуалдык түрдө аныктайт. Кант мындай дейт: "... мейкиндиктин жана убакыттын сапаты, алардын бар болушунун шарты катары, ошого ылайык мен аларга ишенем, бул объекттердин өзүнө эмес, менин ой жүгүртүү режимиме жараша болот" (...что качество пространства и времени, сообразно с которым, как условием их существования, я их полагаю, зависит от моего способа созерцания, а не от этих объектов самих по себе)³⁰. Башкача айтканда "баштапкы" мейкиндик жана мезгил дүйнөгө эмес, субъектке мүнөздүү.

²⁹ Кант И. *"Критика чистого разума"* // Пер. с нем. Н.Лосский. 1994, 130-б.

³⁰ Кант И. *"Критика чистого разума"* // Пер. с нем. Н.Лосский. 1994, 85-86-бб.

Канттын окуусунун бул бөлүмүндө жалпысынан мейкиндик жана убакыт түшүнүктөрү курулбастан, мейкиндик менен убакыттын кандайдыр бир конкреттүү түрүнүн касиеттери каралат.

М.К.Мамардашвили мындай деп белгилейт: “Сан, себеп, ылдамдык, орун, убакыт категорияларында кармалып калгандар – бул чыныгы, реалдуу дүйнө. Бирок, албетте, бул белгилүү бир шарттарда реалдуу дүйнө. Биринчиден: форма болушу керек, экинчиден: индивиддер да болушу керек, башкача айтканда, ой жүгүртүү дүйнөсүн индивидуалдаштыруучулар... Бул мааниде, биздин категорияларыбыз – мейкиндик, убакыт, себептүүлүк – элементтердин белгилүү бир ички элементи менен сугарылган... Баары колдонулган тилдеги категорияларыбыздын ырааттуулугу менен сугарылган. Ал эми өзүндө болгон бул реалдуулук адам кабылдоосунун когнитивдик мүмкүнчүлүктөрүн бошотуу үчүн предмет катары жок кылынышы керек» (Ухваченное в категориях количества, причины, скорости, места, времени – это и есть мир, реальный. Но, конечно, это является реальным миром на определенных условиях. Поскольку первое: должна быть форма, и второе: должны также быть индивиды, то есть индивидулирующие мир созерцания... В этом смысле наши категории – пространства, времени, причинности – пронизаны неким внутренним элементом стихии... Все пронизано связностью наших в языке употребляемых категорий. И эту реальность, которая есть в себе, нужно устранить как предмет, чтобы высвободить познавательные возможности восприятия человека)³¹. Кант дайыма мейкиндик жана убакыт түшүнүк эмес, ой жүгүртүүнүн схемалары же формалары экендигин баса белгилегендиги маалым. Бирок, Кант априордук мейкиндик жана убакыт деп атаган нерсе билим эмес. Демек, евклиддик эмес мейкиндиктердин ачылышы, евклиддик эмес геометриянын өнүгүшү Канттын мейкиндик менен убакыттын априордук табияты жөнүндөгү философиялык окуусун жокко чыгара албайт, алар дүйнө үчүн кандайдыр бир түзүлүштү орнотуу турган билим да эмес. Идеалдуу дүйнөнүн режиминде түшүнүктөр мейкиндик-убакыттык чектөөлөрдөн эркин болот. Кант болсо ар кандай концепциялар кимдир бирөө тарабынан иштелип чыгып, ошол кимдир бирөөнүн мейкиндигинде жана убактысында ойлонулгандыгынын кесепеттерин максималдуу түрдө көрсөтүүгө аракет кылган. Мындай мейкиндиктер жана убакыт ага ой жүгүртүү формасы

³¹ Мамардашвили М.К. “Кантианские вариации”. 1997. 99-б.

катары өз алдынча берилет. Канттын мейкиндик жана убакыт жөнүндөгү окуусу таанымдын логикалык эмес (же логикага чейинки) негиздеринин айрымдарын ачууга багытталган.

М.Хайдеггер өзүнүн “Кант жана метафизика маселеси» аттуу эмгегинде белгилегендей: “Трансценденталдык эстетика» алдында онтологиялык αἰσθησις’ны аныктоо милдети турат, бул барлыктын болмушунун “априордук ачылышын” мүмкүн кылат. Кандайдыр бир таанып-билүүдө биринчилик ой жүгүртүүдө сакталгандыктан, биз “трансценденталдык философиянын жалпы маселесин чечүү үчүн зарыл бөлүктөрдүн бирин” белгилегенбиз (“Трансцендентальная эстетика” имеет задачей выявление онтологического αἰσθησις’а, который делает возможным “априорное раскрытие” бытия сущего. Поскольку в любом познании первенство сохраняется за созерцанием, то мы установили “одну из необходимых частей для разрешения общей задачи трансцендентальной философии”)³². Кант жөнөкөй ой жүгүртүү актысында жашыруун анализге жана синтезге көңүл бурган.

“Трансценденталдык эстетика” мейкиндик жана убакыт түшүнүктөрүн эмес, мейкиндик жана убакыттын өзүн талдап жаткандай. Ал жерде Канттын ою боюнча мейкиндик жана убакыт ар кандай ой жүгүртүү формасы болуп саналат. Демек, биринчи маани мейкиндик жана убакыт деген түшүнүктөр эмес, мейкиндиктин өзү жана адегенде “заттарга таандык эмес, предметке гана таандык” убакыт. Кантта жакшылап караганда кандайдыр бир эмпирикалык берилген мейкиндик жана убакыт бар - бул таанымдын, жыйынтыктоочу анализдин жана синтездин аракетинин мейкиндиги жана убактысы.

“Жогорку принцип, — деп жазат Кант, — ар кандай интуициянын сезгичтикке карата мүмкүнчүлүгү жөнүндө, трансценденталдык эстетикага ылайык, интуициялардагы ар түрдүү нерселердин бардыгы мейкиндик менен убакыттын формалдуу шарттарына баш иет. Билим бул сүрөттөлүштөрдүн объектке болгон белгилүү бир мамилесинде жатат”³³. Кант "абсолюттук мейкиндик" жана "абсолюттук убакыт" түшүнүктөрүн акыл-эстин идеалдары катары карайт.

³² Мамардашвили М.К. *«Кантианские вариации»*. 1997. 28-б.

³³ Кант И. *“Критика практического разума”* // Кант И. Собр. соч. на нем. и рус. яз / Подг. ред. Б. Тушлинга и Н.В. Мотрошиловой. В 5 т. (1994–2014). Т. 3 / Подгот. Э. Соловьевым и А. Судаковым (Москва), Б. Тушлингом и У. Фогелем (Марбург). Вступ. статьи Р. Мальтера и Э.Ю. Соловьева. М.: Московский философский фонд, 1997. 129-130-бб.

Абсолюттук мейкиндик – бул мейкиндиктеги физикалык кубулуштарды жана процесстерди кароонун жөнгө салуучу эрежеси. Алар аң-сезимге, башкача айтканда, ичтен кабылдоо жана түшүнүүгө жөндөмдүү. Кант бизге мейкиндик визуалдык түрдө берилет, биз аны сырттан талдабай туруп, ичтен түшүнө алабыз деген пикирде. Биз дүйнөнүн каалаган объектисине сырттан гана карайбыз.

Убакыт философиясынын ар кандай тараптарын караганга аракет кылдык, бирок систематикалык жана теоретикалык философия тажрыйбасына кайрылбастан, жалпы убакыт жөнүндө талкуулоо, дилетанттык деңгээлде кала берет. Ошондуктан, философия тарыхына кайрылуу зарыл жана мындан ары биздин ишибизди ачыктап, түшүнүктүү улантыш үчүн убакыт жөнүндөгү философиялык концепциялар жардамчы болот деген максатта ишибизди уантабыз.

Жогорудагы пикирибизди улай эле, философиянын тарыхында эбегейсиз орду бар Индия философиясындагы убакытка кыскача кайрылып өтөлү. Индия философиясында убакыттын интерпретациясы индиялык ойчулдардын болуунун түбөлүктүү, өзгөрбөс негизин өзгөрүлүүчү жана туруктуу эмес нерселерден бөлүп аныктоого умтулуусу менен тыгыз байланышта. Адам жашоосунун эң жогорку максаты – “боштондукка чыгуу” (мокша – “moksal mokkha — освобождение души от кармической зависимости, переход из сансарного состояния в состояние сиддхи - совершенной души; задача и конечная цель всех устремлений джайнского адепта”, нирвана – “nirvana/nivvāna – состояние сиддх совершенных душ, освободившихся от телесной оболочки”)³⁴ индейлер тарабынан окуялардын себеп-натыйжалык байланышын бузуу, убакыттын чынжырын үзүү катары көрсөтүлөт.

Убакыттын эки "Брахмандын образы" катары Индиянын диний-философиялык ой жүгүртүүсүнө эң чоң таасирин тийгизген: Күндүн бул тарабында дискреттик убакытта жашаган "жасалмалардын улуу океаны" (“воплощённого, великого океана творений”) жана "убакытта-эмес" (“не-времени”), бөлүктөрү жок, түбөлүктүүлүккө окшош, күндүн аркы тарабында³⁵. Чынында Индиядагы убакыт философиясынын андан аркы өнүгүүсү буддизм менен адвайта-ведантанын окууларында туу чокусуна жеткен бул эки “образдын” концептуалдык дизайны жана алардын поляризациясы болгондугун айтып жүрүшөт.

³⁴ Железнова Н.А. “Учение Кундакунды в философско-религиозной традиции джайнизма” / Н.А. Железнова ; Ин-т востоковедения. М. : Вост. лит., 2005. 317-318-66.

³⁵ “Майтри Упанишад”, VI. 15-16-66.

Философиядагы убакыт маселеси эч качан толук аныкталбай тургандай. Биз анын келип чыгышын гана болжолдой алабыз. Убакыт – бул биз кадимкидей, ачык-айкын, бирок ошол эле учурда ал сырдуу, кооз (субъективдүү убакыт) жана ушунчалык алыс, түшүнүксүз, ал тургай караңгылыкка сүнгүп кеткен сыр деп айтууга болот. Бирок "убакыт" түшүнүгүн түшүнүүнүн кенири маанисинде биз ар дайым ошол нерсеге умтулабыз, бирок эч качан жетпейбиз. Убакыт бизге дүйнөдөгү эң керектүү нерсе. Бирок бул эң түшүнүксүз, сырдуу, табышмактуу кубулуш. Анын бул касиеттери анын болушуна, адамдын жашоосуна түздөн-түз байланыштуу. Жашообузда көп нерсе баалуу, бирок жашоонун агымында мындай убакытты бар экенин андоо болмушту түшүнүү дегенди билдирет.

Байыркы Кытай маданиятында убакытты кабылдоо мифологиялык менен байланышкан жана аларга негизделген спираль түрүндө барлыктын кеңейиши жөнүндөгү философиялык ойлор өзүнө сызыктуу башталышты да, циклдик башталышты да айкалыштырат. Бул чечмелөөнү А.Е.Лукиянов "Даонун булактары" китебинде талдап чыгып, бул элестөөлөрдүн иллюстрацияларынын бири катары байыркы Даос текстинин “Хуайнаныцзы” үзүндүсүнө төмөндөгүдөй шилтеме кылган: “Жыгач Жерди, Жер Сууну, Суу отту, От Металлды, Металл жыгачты жаратат. <...> Дарак күчөйт, Суу түгөнөт, От жаралат, Металл зынданда, Жер өлүүдө. От күчөйт, Дарак карыйт, Жер жаралат, Суу зынданда, Металл өлөт. Жер күчөйт, От карып, Металл жаралып, Дарак зынданда, Суу өлүп жатат. Металл күчөйт, Жер карыйт, Суу жаралып, От зынданда, Дарак өлөт. Суу күчөп, Металл карып, Жыгач жаралып, Жер зынданда, От өлөт. <...> Демек, алар суунун жардамы менен жерди гармонияга келтирет, жердин жардамы менен отту гармонияга келтирет, оттун жардамы менен металлды иштеп чыгып, металлдын жардамы жыгачты иштетет, жыгач кайра жерге кайтып келет” (“Дерево рождает Землю, Земля рождает Воду, Вода рождает Огонь, Огонь рождает Металл, Металл рождает Дерево. <...> Дерево крепнет, Вода на исходе, Огонь родиться, Металл в темнице, Земля умирает. Огонь крепнет, Дерево стареет, Земля родиться, Вода в темнице, Металл умирает. Земля крепнет, Огонь стареет, Металл рождается, Дерево в темнице, Вода умирает. Металл крепнет, Земля стареет, Вода родиться, Огонь в темнице, Дерево умирает. Вода крепнет, Металл стареет, Дерево рождается, Земля в темнице, Огонь умирает. <...> Поэтому с помощью воды приводят в гармонию землю, с помощью земли приводят в гармонию огонь, с помощью огня

преобразуют металл, с помощью металла обрабатывают дерево, дерево вновь возвращается в землю”) ³⁶. Биринчи элементтердин ырааттуу өзгөрүшүнүн чагылдырылышы – бул жөн гана байыркы абстракттуу философия эмес, ошондуктан алар ар кандай күнүмдүк практикаларга түздөн-түз таасир этет.

Сыягы, "убакыт" - сөздүн түпкү маанисинде, жашоо жөнүндө кээ бир жалпылоочу кубулуштарды узактыкты, кайталануучулукту билдирген. Байыркы доордогу адамдардын жүрүм-турумун изилдеген окумуштуулар аба ырайы менен убакыттын өзү ажырагыс байланышта болгонун аныкташкан. Кыязы, адамдар күндөрдү, жумаларды, жылдарды - жерге түшкөн жаан-чачынга жараша санашкан. Көп өтпөй адамдар алардын жашоосу жана аба ырайы бири-бирине таптакыр байланышы жок экенин түшүнүшкөн. Ал кезде “убакыт” деген сөздүн өзү эле эл арасына сиңип калган. Ошондуктан бизде аны менен байланышкан көптөгөн сөздөр бар. Мисалы, жыл мезгили. Анткени, убакыт мейкиндикти гана эмес, кыймылды да билдирет.

Эгер ойлонуп көрсөк, убакыт баарыбыз үчүн субъективдүү. Ошондой эле ар башка улуттарды, мамлекеттерди салыштыра турган болсок, ар кайсы өлкөлөрдө убакыт бири-биринен башкача кабыл алынганын көрөбүз. Ар бир элдин убакыт кубулушу жөнүндө өз идеясы бар. Мисалы, кээ бирөөлөр үчүн келечек алдыда, өткөн күн артта, кээ бирөөлөр үчүн тескерисинче. Жеке адамдар үчүн убакыттын да маанилүү бөлүгү бар. Бала кезибизде - мындай глобалдуу көйгөй жөнүндө ойлонбой эле сүйүнөбүз, жаш кезибизде - биз аны көрүү үчүн өтө импульсивдүү болобуз, карыганыбызда, билимдин, баалуулуктардын тажрыйбасына ээ болобуз да, биз убакытты кармаганга, токтотконго аракет кылабыз.

“Убакыт” кандайдыр бир саат жебеси эмес экенин баарыбыз жакшы билебиз, бирок ал бардык нерселерди, анын ичинде бизди да башкарып турат. Убакыт ар бир адам үчүн же жагымдуу, же таптакыр жагымсыз болушу мүмкүн. Убакыттын биз үчүн канчалык адилетсиз экенин, же ал бизге жагымдуу жаңылыктарды тартуулаганын гана айта алабыз, биз аны башкарып өзүбүз каалагандай болуп жашай албайбыз.

Убакыт феномени интуитивдик түрдө ар бир адамга түшүнүктүү, анын көз карашы боюнча, убакыт өткөндөн азыркыдан келечекке чейинки адамдын тажрыйбасында камтылган. Ошол эле учурда азыркы илимде түшүнүктүн бирдиктүү аныктамасы

³⁶ “Философы Хуайнани. Хуайнаныңызы” / пер. с китайского Л.Е.Померанцевой. М.: Мысль. 2004. 81-82-бб.

түзүлө элек, анткени ар кандай илимий чөйрөлөрдө анын өзүнүн өзгөчөлүгү, функциялары бар жана өзүнчө түшүндүрүүнү талап кылат.

Ой жүгүртүүбүздүн – талдообуздун натыйжасында убакыттын философиялык мааниси биздин бул феноменге болгон субъективдүү мамилебиз аркылуу ачылат деген жыйынтыкка келебиз.

1.2. Убакыт илимий талдоонун предмети катары

Жашообуз убакыт менен өтө тыгыз байланышта, ушул себептүү убакытка байланышпаган нерсени же түшүнүктү табуу кыйын. Убакыт – биз жашап жаткан же жашап өткөн доор, бул адамдын күнүмдүк жашоо тартиби жана жаратылыштагы, коомдогу бардык процесстердин эң маанилүү параметри. Убакыт биздин аң-сезимибиз менен ажырагыс. Биз убакыттын агымында гана бар боло алабыз, ойлоно алабыз, сезе алабыз. Бирок, эң эле таң калычтуусу ал жөнүндө биз дээрлик эч нерсе билбейбиз.

Убакыт жөнүндөгү ой толгоолор адамзаттын маданиятынын өнүгүшүнүн дээрлик бардык мезгилинде бар. Убактылуулук жана түбөлүктүүлүк – философ, сүрөтчү же илимпоз болобу, эч бир ойчулдун көз жаздымында калбаган түшүнүктөр. Убакытты интерпретациялоо реалдуулук жөнүндөгү эң фундаменталдуу идеялар менен – болмушту, жашоонун маанисин, адамдын бардык иш-аракетинин когнитивдик да, практикалык да негиздерин чечмелөө менен ажырагыс байланышкан.

Эмне үчүн убакытты кармап, токтотуп, артка кайтарууга болбойт? Өткөн чак азыркы учурга таасир этеби же өткөн чактын өзү жокпу? Келечек мурдатан аныкталып калганбы, же азыркы учур акырындап ага айланып баратабы? Мындан улам төмөндөгүдөй суроолор жаралбай койбойт: эмне үчүн биздин дүйнө дайыма өзгөрөт? Анда түбөлүктүү нерсе барбы же баары убактылуубу? Аалам өзгөрүп жатабы же тескерисинче "баары өз нугуна келип жатабы"? Дегеле, убакыт жөнүндө так бир нерсе айта алабызбы?

Биринчиден, албетте, ар бир нерсенин, жада калса өзүндүн бар экенинден шектенесиң, бирок адам убакыттын бар экенинен шек санай албайт, анткени күмөндүн өзү убакытты талап кылат. Экинчиден, убакыттын багыты бар жана эч ким убакыттын агымына каршы чыгып, өткөнгө кайтып бара электигин ишенимдүү

айта алабыз. Үчүнчүдөн, убакыт биздин жана бизди курчап турган бардык нерселердин өзгөрмөлүүлүгүн алып келет.

“Мейкиндик-убакыт төрт өлчөмдүү, үзгүлтүксүз (дүйнөдөгү бардык окуялардын жыйындысы континуум күчкө ээ) жана байланышкан (ал топологиялык жактан бири-бирине байланышпаган эки бөлүккө бөлүнбөйт, башкача айтканда, бөлүктөргө бөлүүгө болбойт, алардын биринде да элемент башка бөлүгүнө чексиз жакын жок)”³⁷, көрүнүп тургандай эле убакытты мейкиндиктен, мейкиндикти убакыттан бөлүп кароо мүмкүн эмес. Ал эми Ньютон убакыт боюнча мындай пикирде “Абсолюттук, чыныгы математикалык убакыт өзүнөн-өзү жана түпкү маңызы боюнча, сырткы эч нерсеге эч кандай тиешеси жок, бир калыпта агып, башкача айтканда, узактык деп аталат... Бардык кыймылдар ылдамдашы же жайлашы мүмкүн, бирок абсолюттук убакыттын жүрүшү өзгөрө албайт”³⁸, башкача айтканда чыныгы убакыттын өзүнө биз жана биздин айланабызда болуп жаткан нерселер таасир эте албайт. Ньютон абсолюттук убакыт жөнүндөгү концепциясын инерциялык каршылыктын жана борбордон четтөөчү күчтөрдүн бар экендигине негиздеген деп эсептелет. Ал борбордон четтөөчү жана инерциялык күчтөр абсолюттук ылдамданууга көз каранды деп эсептеп, натыйжада физикалык кубулуштардын ойдон чыгарылган себеби катары абсолюттук мейкиндикти жана абсолюттук убакытты киргизген³⁹. Стивен Хокинг өзүнүн “Убакыттын кыскача тарыхы” китебинде мындай деп жазат: “Илим мыйзамдары убакыт боюнча «алдыга» жана «артка» багыттарынын ортосунда эч кандай айырма көрүшпөйт. Бирок келечекти өткөндөн айырмалап турган убакыттын жок дегенде үч жебеси бар. Бул термодинамикалык жебе, башкача айтканда, тартипсиздик күчөгөн убакыттын багыты; психологиялык жебе – келечекти эмес, өткөндү эстеген убакыттын багыты; космологиялык жебе – бул жерде аалам кысылбай, кеңейген убакыттын багыты. Мен психологиялык жебе термодинамикалык жебеге иш жүзүндө эквиваленттүү экенин көрсөтүм, ошондуктан экөө тең бир багытты көрсөтүшү керек”⁴⁰. “Убакыт өзүнүн бир багыттуулугу, бир өлчөмдүүлүгү, бир

³⁷ Мостепаненко А. М. *“Пространство-время и физическое познание”*. — М.: Атомиздат, 1975. — Тираж 9300 экз. — 19-23-бб.

³⁸ Ньютон Исаак. *“Математические начала натуральной философии”* / Перевод А. Н. Крылова (1916). — М.: Наука, 1989. — 30-б.

³⁹ Борн М. *“Эйнштейновская теория относительности”*. М., 1964. 341-б.

⁴⁰ Хокинг С. *“Краткая история времени: от Большого взрыва до чёрных дыр”*. Пер. с англ. Н. Я. Смородиной. — СПб.: «Амфора», 2001. — 268 с — ISBN 5-94278-564-3.

катар симметриялык касиеттеринин болушу менен мүнөздөлөт”⁴¹, демек убакыт ар дайым бир багытта жүрөт жана багыты, өлчөмү, касиети өзгөрбөйт. Өткөн менен келечекти ажыратууга болбойт. Алар бир бүтүн катары бар. Качан гана биз азыркы учур менен байланышка чыкканда, биздин өткөнүбүз жана келечегибиз пайда болот. Мисалы, мен азыр өзүм үчүн жашай албайм. Бирок баарын глобалдуу деп эсептесек, анда менин чыныгы жашоом бир күн, бир жума, бир жыл жана бүт жашоом болушу мүмкүн. Мен азыркыдан экинчисине өтүүнү талашпайм жана байкабайм – мен аны жеке өзүм ишке ашырам, учурда мен келе жаткан учурдамын, мен өзүм убакытмын, менде "жашаган", "аккан" убакытмын.

Адам баласын курчап турган дүйнө ар кыл түрдөгү, ар кандай касиет-сапатка ээ, ар түркүн түзүлүштөгү сансыз нерселерден, кубулуштардан, окуялардан турат. Алар жаралып-жоголуп, бузулуп-оңолуп, өзгөрүп-кубулуп, бири биринен чыгып, бири бирине өтүп, кыскасы, такай кыймылда болот.

Өз учурунда Аврелий Августин айткандай: “Келечек да, өткөн чак да бар болсо, мен алардын кайда экенин билгим келет. Эгерде муну билүүгө али менин күчүм жетпесе, анда алар кайда болбосун, алар өткөн чак жана келечек эмес, азыркы учур экенин билем”⁴². Чындыгында эле адамзаты “азыркы учур” же “учур чак” менен гана жашай алат. Өтмүшүбүздү эсибизде сактап, бир нерсеге жазып, же азыркы шартта сүрөт, видеого түшүрүп гана калууга жөндөмдүүбүз. Ал эми келечекке максат коюп, ал үчүн канчалык ийне-жибине чейин так план түзсөк дагы, так биз күткөндөй болоруна кепилдик жок.

Адамзатты эң эле тынчсыздандырган нерсе – бул биздин дүйнөбүздө биз эч нерсени чече албагандыгыбыз. Ар бир адамдын үстүндө карама-каршы багытта кенедей көрүнбөгөн циферблат илинип турат. Баарыбыз убакыт менен жашайбыз, аны сактайбыз. Убакыттын орду биз үчүн өзгөчө. Дегеле, убакыт деген феномен барбы? Же бул жөн эле адамдык куру кыял, иллюзиябы? Ал эми баш катырмалардан түзүлгөн бүт сүрөттү түшүнүүгө жана түзүүгө тоскоолдук кылган канча карама-каршылыктар бар. Балким, бул көйгөйдү анын кош мүнөзүн түшүнгөндө гана түшүнө алабыз.

⁴¹ Мостепаненко А. М., Мостепаненко М. В. “Четырехмерность пространства и времени”. — Л.: Наука, 1966. — 189 б.

⁴² Августин А. Исповедь. Абеляр П. История моих бедствий. Перевод М. Е. Сергеев. М. Республика. 1992. 167-б.

Өзүбүздү андап туруп, биз убакыттын ичинде кезип, өткөндү басып өтүп, азыркы учурубуз аркылуу келечекти көздөй бара жаткандайбыз. Убакыт – биздин жашообуздун чексиз айлампасы. Убакыт биз үчүн баалуу антиквариат. Б.Пастернактын сөзү эске түшөт: “Сен түбөлүктүүлүктүн барымтасындасың... Мезгилдин туткунусуң...” – бул сөздөр бүткүл адамзатка тиешелүү.

Убакытты изилдөөдө эмпирикалык жана логикалык илимдин абалы алда канча начар. Бул илимдерге кубулуштун кайталануучулугу, андан да жакшысы – лабораториялык шартта кайталанышы керек. Ансыз логикалык жана статистикалык моделге камтылган касиеттердин ишенимдүүлүгүн кантип текшерүү керектиги түшүнүксүз. Бирок бул так убакытта жок касиет: ал эч качан кайталанбайт.

Бирок, жылдар бою изденүү текке кеткен жок. Бүгүнкү күндө көпчүлүк изилдөөчүлөр убакыттын негизги ар түрдүүлүгүнө ишенишет. Көптөгөн убакыттын моделдери туура, ар бири өз аймагында башкаларга караганда жакшыраак иштейт. Алар башка бөлүкчөлөрдүн түртүүлөрү аларды ылдый агымга бурмайынча, кыска убакытка агымдын өйдө жагына жылып кетүүгө уруксат берилет. Кээ бир бөлүкчөлөр үчүн мындай «козголоң» жок болуу менен аяктап, жаркыраган жарыкка айланып барып аяктайт.

Бирок бир принципти чындыктын салыштырмалуулугун толук таануу менен да бузууга болбойт. Ал дал келүү принциби деп аталат жана байкоо жүргүзүүнүн ар кандай шарттары үчүн курулган моделдер өлчөө тактык көз карашы боюнча алгылыктуу болгон “чет өлкөдө” натыйжаларды бериши керек дегенди билдирет. Заманбап илим көз караштардын ортосундагы карама-каршылыкты ушинтип жок кылат. Ал тургай, дал келүү принцибине жооп бербеген пайдалуу модель да илимий эмес, убактылуу курулуш катары каралат, аны акылга сыярлык бир нерсе менен алмаштыруу керек. Бул убакытты моделдөө үчүн гана эмес, илимдеги ар кандай математикалык моделдерге да тиешелүү.

Темперологиянын (англ. temper - оозеки гармония, гармония, грек. λογία - үйрөнүү)⁴³ - жеке адамдын же адамдар тобунун жашоосунда, ошондой белгилүү бир маданияттарда болгон окуялардын изилдөө сегментинин объектисине туура келген убакыт аралыгында пайда болуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү

⁴³ <https://cyclowiki.org/wiki/Темперология>

философиялык система катары "чечилбей келе жаткан суроолорунун" бири: сааттын бирдейлиги эмнени билдирет? Узак убакыт бою убакытты эсептөө ылдамдыгы Жердин айлануусун белгилейт деп ишенишкен. Бул ишеним планетанын орбитасы боюнча кыймылы анын суткалык айлануусуна карата бир калыпта эмес, ал эми маятниктин селкинчектерине карата сутка тегиз эмес экендиги айкын болгондон кийин бир аз солкулдап кеткен.

Сааттын бирдейлиги жөнүндөгү маселе ченелген процесстердин кабыл алынган математикалык моделине жараша чечилерин көрөбүз. Чындык кайрадан салыштырмалуу болуп калат, бирок бул абалды сактап калат.

Салыштырмалуулук теориясы көптөгөн эмпирикалык сыноолордон өткөн. Ошого карабастан, эксперименттер анын божомолдорун текшерүүнү улантууда. Биздин дүйнөдө жок дегенде бир бөлүкчөнүн убакыт огу боюнча багытын өзгөртө ала турган өз ара аракеттенүүлөр бар же жок экендиги азырга чейин белгисиз.

Убакыттын объект катары эфемердик мүнөзүнө карабастан, гуманитардык да, табигый так методдор менен да изилдөөгө боло тургандыгы маалым. Бул кубулуштун моделдери түзүлүп, такталып жатат. Бирок кайсы модель кабыл алынбасын, биз убакыттын өтүшүн көбүрөөк жана так өлчөө зарылдыгынан арыла албайбыз. Бул жагынан алганда, убакыт илими бир гана теория эмес, технология да болуп калат.

Баарыбыз билгендей эле «өздүк убакыт» ("собственное время") термини салыштырмалуулук теориясында да колдонулат. Бирок, салыштырмалуулук теориясынын туура убактысы менен функционалдык түшүнүктүн туура убактысынын ортосунда принципиалдуу айырма бар. Муну төмөнкү мисалдан көрүүгө болот: салыштырмалуулук теориясынын өздүк убактысы механикалык кыймылдаган дене менен байланышкан "жакшы саат" менен өлчөнөт, ал эми функционалдык түшүнүктүн өздүк убактысы "идеалдуу саат" менен гана өлчөнө алат. Механикалык кыймылда дененин жөнөкөй кыймылы учурунда объективдүү-реалдуу, функционалдык убакыт түзүлбөйт, мурда айтылгандай, ал сапаттык жаңы абалдардын ырааттуу өзгөрүшү менен гана түзүлөт. Табиятта идеалдуу сааттар жок болгондуктан, функционалдык убакытты колдо болгон сааттар менен ченесе болот жана өлчөө керек. Ошону менен бирге, функционалдык убакытты өлчөө өзүнчө бир максат эмес – мурда белгисиз болгон убактылуу мыйзамченемдүүлүктөрдү жана аларды адамдын өзүнүн практикалык ишмердигинде колдонуусун аныктоо зарыл.

Функционалдык убакытты өлчөө үчүн саатты колдонуу мүмкүнчүлүгүн убакыттын эталону катары тандалган цезий саатынын мисалы менен көрсөтүүгө болот. Секунд Цезий-133 атому чыгарган электромагниттик толкун 9192631720 термелүүлөрдү жасаган убакыт аралыгына барабар экени белгилүү, бул учурда цезий атомунун эки энергетикалык деңгээлинин ортосундагы өтүү жыштыгына туура келет. Бирок, экинчиси цезий атому тарабынан түзүлгөн функционалдык убакыт бирдиги эмес. Цезий атому түзгөн функционалдык убакыттын бирдиги анын бир энергетикалык деңгээлден экинчисине өтүүчү убакыт аралыгы. Жогоруда айтылгандардын бардыгы функционалдык убакытты изилдөө объектисине айландырууга мүмкүндүк берет.

Ушуга байланыштуу кээ бир биологдор биологиялык системалардын мейкиндик-убакыттык түзүлүшүн изилдөөдө жаңы ыкмаларды колдонуп жатышканын белгилей кетүүгө болот. Мунун аркасында алар жаныбарлардын өнүгүүсүнүн мурда белгисиз болгон убактылуу моделдерин таап, практикада колдонушат. Бул биологдор изилдеген процесстерди астрономиялык бирдиктерде (күн, саат, мүнөт, секунд) эмес, изилденүүчү тирүү организмдин белгилүү процесстери аркылуу өлчөнгөн узактыктын атайын бирдиктери менен аныкташат. (б.а. өздүк функционалдык убакыт бирдиктеринде). Тактап айтканда, Т.А. Детлафтын ою боюнча, астрономиялык убакыттын кеңири колдонулуучу бирдиктери ар бир учурда организмдин тигил же бул түрү үчүн жана конкреттүү шарттар үчүн гана жарактуу болгон өтө чектелген маалыматты берет⁴⁴. Өнүгүү узактыгынын салыштырмалуу өлчөмсүз мүнөздөмөлөрүнүн ыкмасын колдонуу менен алынган жаныбарлардын өнүгүүсүнүн убактылуу мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдөө гана биринчи жолу убакыт параметрин салыштырма эмбриологиялык изилдөөлөргө киргизүүгө жана убакыттын өзүн изилдөө объектисине айландырууга мүмкүндүк берди. Жаңы ыкманы эске алып, биологиялык процесстерди хронометраждоо методу И. Хасанов “бул организмдердин өнүгүүсүндөгү укмуштуудай бирдейликти ачып берет, ал убакыттын жалпы кабыл алынган өлчөө бирдиктерин колдонуу менен ачууга мүмкүн болбогон өнүгүүнүн ички динамикалык мыйзамдарынын бар экендигин көрсөтөт”⁴⁵ - деп туура белгилейт.

⁴⁴ Хасанов И.А. “Феномен времени. Ч. 1. Объективное время”. — М.: 1998. 183-б.

⁴⁵ Детлаф Т.А. “Изучение временных закономерностей развития животных” // Онтогенез, 1989. Т. 20. 32-б.

Функционалдык убакыт физикалык мааниге ээ болгону менен, субстанциялык эмес (ал зат да эмес, талаа да эмес). Бул жагынан алганда, ал түп-тамыры менен кайтарылыгы болуп саналат. Функционалдык убакыт материалдык процесстер кайра агып баштаса да артка кайтпайт. Жогоруда айтылгандарга карабастан, белгилүү болгондой, физика мыйзамдары убакыттын тескери жүрүшүнө жол берет. Функционалдык убакыт жайлата да, ылдамдата да албайт. Убакыттын өзү эмес, убакытты түзгөн процесстер гана жайлап, ылдамдай алат. Ушуга байланыштуу функционалдык убакытка карата (жаратылышта башка реалдуу убакыт жок) физикада эксперименталдык жактан далилденген факты катары эсептелген убакыттын кеңейүүсүн жаңылыш деп эсептешет. Ушул себептен улам, америкалык окумуштуулар убакытты токтотууга жетишкен⁴⁶ деген сенсациялуу кабарды да туура деп табууга болбойт.

Функционалдык убакыт субстанциялуу болбогондуктан, ал өзүнүн касиетине ээ эмес, аны түзүүчү процесстин айрым касиеттерин атайын гана чагылдырат. Ошентип, берилген процесстин ырааттуу өзгөрүп туруучу абалынан түзүлгөн убактылуу ритм жана убактылуу узактыктар толугу менен процесстин мүнөзүнө көз каранды. Башкача айтканда, объекттин иштеши азыркы учурда - өзүнүн азыркы учурунда гана жүзөгө ашырылат. Демек, азыркы учур гана объективдүү, реалдуулукта бар. Өткөн жана келечек делген замандын реалдуулук статусу жок. Айтылгандарга байланыштуу объективдүү реалдуу, функционалдык убакыт болбогон өткөндөн, азыркы учур аркылуу жок келечекке эмес, объектилердин жана алардын абалынын ырааттуу өзгөрүшүнөн түзүлгөн азыркы учурдан, кийинки учурга агып өтөт. Функционалдык убакыт иш жүзүндө бар материалдык объектилер жана алардын абалынан түзүлгөндүктөн, ал физикалык мааниге, Ошентип, объективдүү реалдуу убакыт материянын жашоонун универсалдуу формасы эмес, конкреттүү, чектүү материалдык объектилердин функциясы.

Убакыт конкреттүү, чектүү материалдык объектилерден түзүлгөндүктөн, ал дайыма чектүү болот. Демек, түбөлүктүүлүк чексиз убакыт эмес. Ошого карабастан маалыматтык басылмаларда түбөлүктүүлүк деп жаңылыш түрдө материалдык дүйнөдө бар болгон убакыттын чексиздиги же башталышы жана аягы жок убакыт агымы деп аталып жүрөт.

⁴⁶ Детлаф Т.А. *“Изучение временных закономерностей развития животных”* // Онтогенез, 1989. Т. 20. 102-б.

Ошондой эле бир катар биологдор тарабынан аталган убакыттык мүнөздөмө ыкмасын колдонуу, алардын пикири боюнча, убакыт жөнүндөгү жалпы кабыл алынган идеялардын алкагына туура келбегендигин белгилей кетүү керек. Ошондуктан, узактыктын конкреттүү бирдиктерин колдонгон биологдор аларды реалдуу функциялык биологиялык убакыттын бирдиктери катары эмес, изилденип жаткан тирүү организмдин өнүгүүсүнүн кээ бир жасалма жол менен киргизилген өлчөмсүз мүнөздөмөлөрү катары кароого жакын. Бирок, биологдордун бул изилдөөлөрүнүн өзгөчө мааниси алардын илими үчүн гана эмес, илимдин жана практиканын башка тармактары үчүн да ушуну менен эч кандай төмөндөбөйт.

Ошентип, биологдор жаныбарлардын өнүгүүсүнүн убактылуу мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдөөнүн жаңы ыкмасын ачышты, ал практикада колдонулат. Бирок, Т. Детлаф мындай дейт: "... сандык эсепке жеткиликтүү жана изилденип жаткан кубулуштун сапаттык өзгөчөлүгүн чагылдырган, ошондой эле алардын жардамы менен убактылуу мыйзамченемдүүлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берүүчү убакытты бирдиктерде аныктоо милдети актуалдуу бойдон калууда жана көпчүлүк илимдер үчүн бүгүнкү күндө чечүү кыйын"⁴⁷. Ушуга байланыштуу жаныбарлардын өнүгүшүндө да, башка илимдердеги процесстерди изилдөөдө да мыйзамченемдүүлүктөрдү аныктоо менен байланышкан кыйынчылыктарды, объективдүү реалдуу, функционалдык убакыттын табиятын билүү аркылуу ийгиликтүү жеңүүгө боло тургандыгын баса белгилесек болот.

Жогоруда айтылгандардын баары убакыттын иштелип чыккан функционалдык концепциясынын негиздүүлүгү илим менен практиканын маалыматтары менен тастыкталганын ынандыруу түрдө көрсөтүп тургандай. Ал эми өзүнөр билгендей, практика билимдин мазмунунун объективдүүлүгүн негиздейт, билимдин натыйжаларынын чындыгын текшерүүнүн критерийи, өлчөмү катары кызмат кылат. Ушуга байланыштуу функционалдык биологиялык убакыт проблемасын изилдөө убактылуу закон ченемдүүлүктөрдү изилдөө жана аларды өнүгүү биологиясында гана эмес, илим менен практиканын бардык тармактарында практикада колдонуу үчүн жаңы кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат деп болжолдоо керек.

⁴⁷ Хасанов И.А. *"Феномен времени"*. Ч. 1. Объективное время. — М.: 1998. 43-б.

Ар бир технологиялык ачылыш убакытты өлчөөдө чагылдырылган. Же убакытты өлчөөдө жаңы талаптар пайда болду, же узактык интервалдарын өлчөөчү маалымдама процесстерин түзүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр пайда болду. Бирок, ошол эле учурда, убакыттын табияты туурасындагы идеялар көп өзгөрүүгө дуушар болуп келет.

Техниканын өзү да убакытты өлчөө жолдорунда кандайдыр бир инерцияны жаратат. Өндүрүшкө так сааттарды киргизүү өлчөөнүн эски методдоруна ылайыкталган технологиянын бузулушуна алып келген учурлар бар. Бул өзгөчө көп учурда адам операторун автоматика менен алмаштырууда болот, анын реакциясынын ылдамдыгы адамдыкынан бир топ жогору. Буга мисал, электрондук убакытты жазууга өтүүдө спортто кандай көйгөйлөр жаралганын эстесек жетиштүү болот. Бул жерде биз убакыттын дагы бир кырына туш болдук. Бул процесстин мүнөздөмөсү гана эмес, ошондой эле процесстердин бүтүндөй жыйындысы үчүн жалпы чөйрө, алардын себеп-натыйжа байланышын камсыз кылуу. Бул өз ара аракеттенүүгө синхрондоштуруу деген терминдин кошулганы бекеринен эмес. Ал эми убакытты изилдөөнүн өзү бүткүл адамзат маданиятынын өнүгүшү менен синхрондуу.

Суроо туулат: биздин сааттар эмнени өлчөйт жана өлчөө аяктаганга чейин алар жок нерсени туура өлчөгөнүн кантип түшүнүүгө болот? Ар кандай мезгилдердеги сааттар өздөрүнө окшошпу? Илимий эксперимент бул суроого так жооп бере албайт. Мына ушул жерден биз так илимдердин эң чоң жетишкендигине келдик, ал аларды билимдин башка тармактарынан бөлүп алды. Кээде каршылык көрсөтүүнү убагында токтотуу абдан маанилүү. Дүйнө өзгөрөбү же жокпу, биз биле албайбыз. Ал эми макулдашылган белгилер боюнча эталон менен салыштырып, бардык башка объектилердин өз алдынчалыгын аныктоо. Убакытка келгенде, стандарттын өзгөрбөстүгү шарттуу, келишимдик түшүнүк экенин түшүнүү абдан маанилүү, бирок, албетте, бул үчүн прагматикалык негиздер бар. Стандарттык өлчөөлөр жүргүзүлүүчү адам ишинин чөйрөлөрүндө эксперттер бирдей деп эсептеген кырдаалдарда өлчөөлөрдүн кайталануучулугун бериши керек.

Ар кандай келишим логиканы талап кылат, атап айтканда, шарттарды алгылыктуу пайдалануу идеясы. Болбосо келишимди чечмелөө мүмкүн эмес. Өлчөөлөрдүн пайда болушу менен рудиментардык логика да пайда болгон. Эгерде стандарт өзгөрбөсө, анда убакыт ар кандай учурда бирдей агып кетет. Бул убакыттын бардык

моделдеринин эң маанилүү шарты. Антпесе, убакыт эмес, процесстердин касиеттери убакыттын өтүшү менен өзгөрүп жаткандай сезилет (тагыраак айтканда, логика таанууну талап кылат).

Негизги маселе физиктер антиномия менен философтордон кем эмес күрөшүшкөндүгүндө. Кванттык гравитациянын белгилүү окумуштуусу Джон Арчибалд Уилер мындай деп жазган: “Эйнштейндин теңдемеси “бул аягы” дейт, ал эми физика “аягы жок” дейт. Бул дилеммага кабылган кээ бир адамдар кол куушуруп, убакыттын азайып баратканын илим эч качан чече албайт деген жыйынтыкка келишкен. Алар үчүн убакыттын чеги акылдын жана эмпирикалык байкоонун да чеги болуп саналат. Бирок башкалар бул табышмак жаңыча ой жүгүртүүнү талап кылат деп ойлошот. Калифорниянын Санта Барбара университетинин физиги Гари Хоровиц: "Бул физиканын чегинен чыкпайт" деген ойдо жана "Кванттык гравитация так жооп бериши керек" деп эсептейт.

Убакыттын өтүшү менен мезгил да өзгөрөт. Эгер сиз кара тунгуюкка (черная дыра) түшүп калсаңыз, саатыңыздагы убакыт эрүү мейкиндик өлчөмүндө аныкталган тунгуюктун борборуна чейинки аралыктан көз каранды болот. Бул өлчөм ыдыраганда, саатыңыз көзөмөлдөнбөй айлана баштайт жана окуялардын белгилүү бир убакта болгонун же объекттердин белгилүү бир жерде экенин айтуу мүмкүн эмес болуп калат. Мартинек: "Мейкиндик-убакыттын салттуу геометриялык түшүнүгү бүттү" - дейт.

Иш жүзүндө бул мейкиндик жана убакыт дүйнөнүн түзүлүшүн аныктабай калганын билдирет. Эгер сиз объекттердин абалын өлчөөгө аракет кылсаңыз, алардын бир эмес, бир нече жерде экенин көрөсүз. Мейкиндикти бөлүү алар үчүн эч нерсе билдирбейт; бир жерден экинчи жерге эч кандай орто аралыкты басып өтпөстөн эле өтүшөт. "Эгер мейкиндик жана убакыт сингулярдуулуктун жанында болбосо, окуянын горизонту мындан ары так аныкталбайт"- дейт Хоровиц.

Албетте, теория дагы эле бөлүкчөлөр системасында убакыттын баштапкы концепциясын талап кылат. Окумуштуулар дагы эле динамика концепциясын иштеп чыгууга аракет кылып жатышат, ал такыр убакытты камтыбайт. Ал ортодо убакыт өжөрлүк менен жашоого жабышып турат. Ал физикага абдан терең тамыр жайгандыктан, окумуштуулар анын биротоло жана толук жок болушун элестете элек.

Убакыт (физикада) эч нерсе менен аныкталбаган, дүйнөнүн априордук мүнөздөмөсү, үзгүлтүксүз чоңдук. Өлчөөнүн негизи катары белгилүү бир убакыттын эталону катары таанылган белгилүү, адатта мезгилдүү, окуялардын ырааттуулугу колдонулат.

Илим түшүнүксүз нерселерди бөлүкчөлөргө бөлүп түшүнүп, коркунучтуу сапардын кичинекей кадамдардын катарынан башка эч нерсе эмес экенин көрсөтүүдө. Убакыттын аягы менен да ушундай. Ал эми убакыт жөнүндө ой жүгүрткөн сайын биз ааламдагы убактылуу жандыктар катары өз ордубузду жакшыраак түшүнө баштайбыз. Убакыт бара-бара жогото турган өзгөчөлүктөр биздин жашообуздун шарты.

Бизге бир багытка жылыш үчүн, өнүгүп-өсүү үчүн убакыт керек; татаал структураларды түзө алуу үчүн узактык жана масштаб түшүнүгү керек; процесстер өрчүшү үчүн бизге себептүү тартип керек; денебиз дүйнөдө тартиптин кичинекей өзөгүн түзө алышы үчүн бизге мейкиндиктик бөлүнүү керек. Бул сапаттар жоголгон сайын биздин жашоого болгон жөндөмүбүз да жоголот. Убакыттын аягы биз элестете ала турган нерсе болушу мүмкүн, бирок аны эч ким түздөн-түз башынан өткөрбөйт жана биз аны өз өлүмүбүздө сезе да албайбыз.

Убакыт маселеси адамды рационалдуу гана эмес, эмоционалдык жактан да кызыктырып келген. Адамдар өткөнгө өкүнүп гана тим болбостон, келечектен да коркушат, анткени убакыттын үзгүлтүксүз агымы алардын өлүмүнө алып келет. Адамзат өзүнүн тарыхта жазылып калган көрүнүктүү инсандары аркылуу өзүнүн аң-сезимдүү тарыхында мезгилдин көйгөйлөрү жөнүндө ойлонгон, алардын айрымдары барлыктын бул негизги атрибуттарын сүрөттөгөн өз теорияларын түзө алышкан. Мейкиндик жана убакыт биздин дүйнөнүн картинасынын өзөгүн түзөт. Конкреттүү илимий билимдерде ишке ашкан убакыт түшүнүктөрүн талдоо убакытты андоо татаал процесс экендигин, реалдуулуктун руханий өнүгүүсүнүн ар түрдүү компоненттери анда органикалык түрдө чырмалышканын көрсөтөт. Конкреттүү илимий изилдөөлөрдүн өнүгүшү бүтүндөй дүйнөтааным жана гносеологиялык идеялар менен ажырагыс байланышта.

Убакыт жөнүндөгү идеялардын реалдуу өнүгүүсү илимди адамзат маданиятынын башка тармактарынан обочолонтуу, убакыт таануунун неопозитивисттик же экзистенциалисттик моделдеринде кандайдыр бир түрдө бар экендигин ачып

бербейт. Убакытты аңдоо процессин кайра куруу ушул багыттар боюнча ар кандай негиздер боюнча ишке ашырылууда. Бирок, бир катар баштапкы принциптердин карама-каршы мүнөзүнө карабастан, эки модел тең илимий билимдер менен философиялык (онтологиялык жана гносеологиялык) идеялардын ортосундагы байланышты жок кылат, бул убакытты таануу үчүн абдан зарыл.

Убакытты илимий негизде же философиялык негизде карайбызбы, көп деле ажырымды көрө албайбыз. Анткени, экөө тең өткөн чакты анализдеп, азыркыны изилдөөгө аракет жасаганы менен, келечекти толугу менен көрө албайт. Болжолдуу түрдө гана божомолдорду сунуштоолору мүмкүн.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

УБАКЫТ МАСЕЛЕСИ КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН ТАРИХЫНДА

2.1. Кыргыздардагы убакыт түшүнүгүнүн тарыхый-логикалык маани-мазмуну

"Убакыт" концепциясы кыргыз маданиятын, кыргыз элинин улуттук менталитетин түшүнүү үчүн абдан маанилүү. Бул түшүнүк ар кандай лексикографиялык булактарда кеңири чагылдырылып, чечмеленет.

Кыргызстанда философия илими кийин 1964-жылы институтка айланган философия жана укук кафедрасынын түзүлүшү менен, ошондой эле философтор иштеген университеттерде марксизмдин-ленинизмдин негиздери кафедраларынын уюштурулушу менен башталат. Алгачкы мезгил Кыргызстанда коомдук илимдин, анын ичинде философия илиминин калыптануу мезгили болгон. Бул 20-кылымга чейин кыргыздарда философия болгон эмес дегендик эмес. Бул мезгилге чейин философия оозеки чыгармаларда сакталып, жазуу түрүндө иштеп чыгуу, изилдөө иштери эми башталды дегендик.

Кыргызстандагы философия илиминин тарыхынын фулдаменти академик А.А. Алтмышбаев, философия илимдеринин доктору, профессор Б.Аманалиев, ардактуу академик, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, профессор А.И. Нарынбаев, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, профессор Ж.Т.Үмөталиева, философия илимдеринин докторлору, профессорлор Ж.Жаныбеков, С.М. Мукасов, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, философия илимдеринин доктору Т. Аскараров, академик О.А. Тогусаков, философия илимдеринин доктору, профессор Ш.Б. Акмолдоева жана башка окумуштуулардын илимий изилдөө иштерине негизделген.

Советтик орус философу З.А.Каменский: “Айрым авторлор бардык элдерде философия болгондугун далилдөөгө умтулушат, бул таптакыр зарыл эмес, анткени философия билимдин формасы катары, андан кийин илим ар кайсы элдердин арасында ар кандай мезгилде пайда болот” – деп баса белгилеп өткөн.

Бул позиция Кыргызстандын көрүнүктүү окумуштууларынын Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, философия илимдеринин доктору, профессор Т.А. Аскараров, илимдеринин доктору, профессор А.А.Бекбоев, академик О.А. Тогусаков жана башкалар “Элдик мурастын философиясы” (“Философия народного наследия”) ⁴⁸, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ардактуу академиги А.И. Нарынбаевдин “Кыргызстанда философиянын илим катары пайда болушу жана өнүгүшү” (“Возникновение и развитие философии как науки в Кыргызстане”), академик У.А. Асанов, А.З. Жуманазарова, Т.К. Чоротегин “Кыргыз илими жүздөрдө” (“Кыргызская наука в лицах”) ⁴⁹, философия илимдеринин доктору И.И. Иванова “Улуттук Философия жана философиялашкан элдер: иденттүүлүкбү же айырмачылыкпы?” (“Национальная философия и философствующие нации: тождество или различие?”) ⁵⁰ аттуу монографияларында жана илимий эмгектеринде көрүнүп турат. Бул позициянын логикалык корутундусу кыргыздын атактуу философторунун авторлорунун чоң тобу Т.Аскараров, М.Артыкбаев, Ш.Акмолдоева, А.Бекбоев, Ж.Бөкөшов, М.Жумагулов, С.Мукасов, М.Эдилова, Т.Эсенгулов жана башкалар тарабынан түзүлгөн “Философия” энциклопедиялык окуу китебинин жарыкка чыгышы саналат ⁵¹.

Тарыхта кыргыз үчүн убакыт тээ байыртан башталат. “Кыргыздар өткөн убакыттын башатын “тоо тоо болгондо, суу суу болгондо” деп белгилешет. Ошентип, болум менен убакыттын теги бир, маңызы бир экени айтылат” ⁵² - дегендей эле кыргыз эл жомоктору да көбүнчө “илгери-илгери, бар экен жок экен, ач экен ток экен” – деп башталат да, “бактылуу жашап калышыптыр” менен аяктайт. Бул жерден убакыттын башталышы да, аягы да так айтылбагандыгын көрүүгө болот. Демек, кыргыздар убакытты циклдүү түшүнүшкөн деп айта алабыз. Кыргыздар илимдер келгенге чейинки мезгилде өздөрүнүн “оозеки так эмес, болжолдуу илимдерин” түзүп алышкан десек жарашат. Анткени жаратылыш менен

⁴⁸ Элдик мурастын философиясы. Бишкек, 2004. 304 б.

⁴⁹ Асанов У.А., Джуманазарова А.З., Чоротегин Т.К. “Кыргызская наука в лицах”. Бишкек: Главная редакция энциклопедии и Центра госязыка, 2002. 544 б.

⁵⁰ Иванова И.И. “Национальная философия и философствование нации: тождество или различие? Философия и будущее цивилизации: IV Российский философский конгресс” / Мат. выступлений членов РФО из Кыргызстана / под. общ. ред. И.И. Ивановой. Бишкек: ОсОО «Дэна», 2005. 144 б.

⁵¹ Какеев А.Ч. К “История философской науки в кыргызстане: учебник для вузов”. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2012. 290 б.

⁵² Ж.Бөкөшов “Кыргыз философиясы” Бишкек, 2013. Басмакана “Бийиктик”, 152-б.

тыкыр мамиледе жашашкан да, жаратылышка карап бардык нерсени алдын-ала билүүгө аракет кылышкан. Мындай аракет убакытты да табияттагы өзгөрүүлөргө жараша болжолдоого алып келген. Мисалы, кыргыздар убакытты жылдыздардын кыймылы менен да аныкташкан. Алар үчүн өзгөчө саат - Чоң Жетиген топ жылдызы болгон. Жетиген түн жарымында (саат 00дөн 1ге чейин) бир жерде, эртең менен (саат 4тө) башка жерде экенин билишкен. Кузотчу жетигендин абалы боюнча койлорду кайтаруучу күзөттөр алмашып турган. Ошол эле топ жылдыздар менен жыл мезгилдерин аныкташкан⁵³.

Кыргыз элинин ай санагы өзүнө көчмөндөрдүн жашоо образын, философиясын камтыган.

Кыргыздарда туулган күндү белгилөө салты жок болгондуктан, мүчөл чыгаруу ырымы боюнча бир жылда туулган адамдардын бардыгы мүчөл жылдын башында, б. а. кыргызча жыл жаңырганда (көбүнчө февраль айына туш келет) мүчөл ырымдарын жасашкан. Жыл ичиндеги айлар он экиге бөлүнүп, алар төмөнкүчө аталат: жалган куран, чын куран, бугу, кулжа, теке, баш оона, аяк оона, тогуздун айы, жетинин айы, бештин айы, үчтүн айы, бирдин айы⁵⁴.

Бул жети айдын аталышы кайберен-кийик жаныбарларга байланышат. Ал эми акыркы бешөө катар сандар менен белгиленип, алар ай менен үркөр жылдыздарынын тогошушуна карата аталган. Кыргыз айларын эсептөө айдын чыгышына карата саналгандыгына байланыштуу, ар бир айда 30 күн болот. Ошол себептен күн календарындагы айларга салыштырганда кыргызча айлар жылына 8-10 күнгө жылышып, артта калат.

Кыргызча жаңы жыл жалган куран айы жаңырган биринчи күнгө же «ай башына» туура келет. Бул айдын жаңырышы көпчүлүк мезгилде, азыркы февраль айына тушташат жана айдын жаңырышына байланыштуу он-он беш күнгө жылышат. Кыргыз календарын азыркы календарга салыштырып оодаруу боюнча 19-кылымдын 2-жарымында — 20-кылымдын башында жашап өткөн Тоголок Молдо,

⁵³ Какеев А.Ч. К *“История философской науки в кыргызстане: учебник для вузов”*. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2012. 23-б.

⁵⁴ Какеев А.Ч. К *“История философской науки в кыргызстане: учебник для вузов”*. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2012. 22-б.

Белек Солтоноев, Ыбрайым Абдырахманов, Муса Байгаринов ж. б. көптөгөн фольклорчулар жалган куран айын азыркы февраль айы менен дал келтиришет.

Кыргыздардын ай санагы боюнча жыл 12 айдан куралып, айдын жаңырып бүтүшү 30-31 күн болгон. Көчмөндөр ар бир айды чечмелеп, ошого жараша өзүнүн чарбалык иштерин, жайытка көчүп-конуусун пландаган.

Кыргыздар ай жаңырган учурду ай арасы деп коюшкан. Ал күндөрү сөзсүз аба ырайы бузулуп, бийик ашуу тоолордо кар жаайт дешкен. Ал эми Ай менен Үркөр топ жылдызынын тогошкон күндөрү (экөөнүн маңдай-тескей болуп калышы) көчүп-конуу, жайыт которуу, жол жүрүү токтотулуп, тогоолдун өтүшүн күтүшкөн.

Кыргыз тилиндеги "убакыт" концепциясын изилдөө үчүн "убакыт" бирдигинин сөздүктүк макалаларынын маалыматтарын карап чыгып, жалпылайбыз.

Орхон-Енисей аймагындагы көрүстөндөргө коюлган таштарга жазылган жыл аттары Кыргыз элдик календары байыртадан эле калыптанып, эл арасында колдонулуп келгендигин айгинелейт.

Кыргыз элдик календары боюнча бир жыл он эки айга, ар бир ай отуз күнгө бөлүнүп, төрт жумадан турган. Жуманы апта деп аташкан. Бир жума жети күндөн болуп, ар бир күн төмөнкүчө аталат:

- 1-күн — дүйшөмбү
- 2-күн — шейшемби
- 3-күн — шаршемби
- 4-күн — бейшемби
- 5-күн — жума
- 6-күн — ишемби
- 7-күн — жекшемби.

Кыргыздарда кайсыл мезгилинде кандай аба ырайы жана табият кубулуштары боло тургандыгы жөнүндө асмандагы жылдыздарга, айдын жаңырышына жана Ай менен үркөр топ жылдызынын тогошуна карата божомолдонот. Кыргыз элдик календары бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпой, эл ичинде колдонулуп келет.

Ошентип, байыркы кыргыздардын дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү, бир жагынан, табигый кубулуштарга карата аңкоо-материалисттик мамиледе, экинчи

жагынан, чыныгы, реалдуу байланыштардын ордуна ойдон чыгарылып коюлган мифтик элементтердин олуттуу үлүшүнүн катышуусунда туюндурулган. Биринчи өзгөчөлүктүн булагы объективдүү дүйнөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүүнү талап кылган жана билимдин чындыгынын башкы чарасы болгон күнүмдүк практика болгон. Экинчи өзгөчөлүктүн булагы коомдук өндүрүштүн жана билимдин өнүкпөгөндүгү болгон. Демек, кыргыздардын тарыхый-логикалык маани-мазмунунда “убакыт” - бул дүйнөдөгү бардык материалдык системалардын жана процесстердин абалынын өзгөрүү ырааттуулугун жана болмуштун узактыгын туюндурган заттын бар болушунун негизги-мейкиндик менен катар формаларынын бири. Сааттардын, күндөрдүн, жылдардын, кылымдардын ырааттуу өзгөрүшү; бир нерсе жасалып жаткан же бир нерсе кемчиликсиз болушу мүмкүн болгон бул ырааттуулуктун белгилүү бир сегменти⁵⁵.

Ошентип, "убакыт" түшүнүгүнүн кыргыздарда жетишерлик бай мазмунга ээ экендигин айтууга болот.

Бүгүнкү күнгө чейин эле убакытка так болбогондубузду баарыбыз билебиз. Бул касиет менимче кыргыздарда так убакыт болбогонунан улам, ар дайым ушул нерсеге көнүп келишкен жана зарылчылыгы болгон эмес. Мисалы, “күндүн мурду чыкканда”, “чай кайнатым учур” ж.б түшүнүктөр буга мисал.

Философия убакыттын табияты, анын бар болушу, түзүлүшү жана мааниси жөнүндөгү суроолор менен алектенет. Кээ бир философтор убакытты адамдын аң-сезимине көз каранды эмес объективдүү кубулуш катары карашса, кээ бирлери биздин кабылдообузга жана тажрыйбабызга жараша убакытты субъективдүү категорияга киргизген. Кээ бир философтор убакытты сызыктуу агым катары көрүшсө, башкалары циклдик мүнөзгө ээ деп ойлошкон. Абсолюттук убакыт барбы же ал ар бир инсан үчүн субъективдүү болобу деген суроолор ар дайым актуалдуу болуп келет...

Философия дагы адамдын маңызын, дүйнөдөгү ордун, табиятын, дараметин изилдейт. Философтор адамды башка жандыктардан эмнеси менен айырмаланып тургандыгы, анын коомдогу ролу жана анын эркиндиги жөнүндө суроолорду беришкен. Адам жөнүндө ар кандай концепцияларды чыгарышкан, анын ичинде

⁵⁵ <https://tyup.net/page/kyrgyz-eldik-kalendar> (23.11.2019)

акыл-эстүү жандык, коомдук жандык, саясий жаныбар ж.б.у.с. Бул чөйрөдөгү маанилүү маселелер адамдын кандай жашап, кандай иш-аракет кылышы керектигин аныктаган этика, адеп-ахлак жана баалуулуктар болуп саналат.

Философия убакытты жана адамды ар кандай көз караштан жана ыкмалардан изилдейт. Мына ушул темалар менен байланышкан негизги философиялык теориялардын жана идеялардын айрымдарына көз салсак:

Улуу грек ойчулу Аристотель убакыт түшүнүгүн космостун ичиндеги объектилердин кыймылы менен байланышкан үзгүлтүксүз агым катары, адамды ойлонууга жана жакшы менен жаманды айырмалоого жөндөмдүү акылдуу жандык катары сунуш кылган⁵⁶. Дагы бир антикалык грек философу Платон убакытты түбөлүктүүлүктүн жана идеалдуу дүйнөнүн чагылышы катары караган⁵⁷. Ал эми Рене Декарт адамдын маңызынын негизи катары акыл-эс идеясын алдыга койгон, анын: “Мен ойлойм, демек мен бармын” (cogito, ergo sum⁵⁸) деген атактуу сөзүндө айтылган убакытты аң-сезимден көз карандысыз объективдүү чоңдук катары көрсөткөн⁵⁹. Белгилүү философ Мартин Хайдеггер убакытты биздин болмушубуздун негизи катары изилдеп, аны маанини жаратуучу фактор катары түшүнгөн. Ал: “Убакыт тиешелүү: кайсы бир нерсенин, окуянын, иштин убактысы. Убакыт даректүү: баланча күнү, түкүнчө жылы деп белгиленет. Убакыт созулма-чоюлма: психологиялык эмес, онтологиялык ченемде. Убакыт ачык, көпчүлүктүн көз алдында (публичность)”⁶⁰ (ред.Ж.Б.) – деп айтат.

Мамардашвили христиандык метафизика, феноменология жана гносеологиянын элементтерин камтыган жалпы дүйнө таанымынын негизинде өзүнүн убакыт философиясын иштеп чыккан. Ал убакыт биздин жашообузду аныктаган негизги түзүлүштөрдүн бири жана анын терең философиялык жана метафизикалык мааниси бар деп эсептеген. Анын негизги концепцияларынын бири – “трансценденттик убакыт”. Ал убакыттын эки негизги формасы бар деп эсептеген: биз демейде кабыл алган имманенттик (агым) убакыт жана реалдуулуктун

⁵⁶ “Физика”, IV, 11.

⁵⁷ “Тимей” 37 с-д.

⁵⁸ Мотрошилова Н. В. “Рассуждение о методе” // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. — 2-е изд., испр. и доп. М. : Мысль, 2010. 1267-б.

⁵⁹ “Избранные произведения”. М., 1950, 451-б.

⁶⁰ Хайдеггер М. “Бытие и время”. М.1997.

тереңирээк деңгээли болгон трансценденттик убакыт. Трансценденттик убакыт өлбөстүк түшүнүгү менен байланышкан жана окуялардын ырааттуулугунан ашып кетет. Бул биздин жашообуздун жана дүйнөнү түшүнүүбүздүн негизи⁶¹.

Мындан тышкары, убакытка жана адамга арналган феноменология, экзистенциализм, постструктурализм ж.б.у.с. сыяктуу көптөгөн башка философиялык багыттар бар. Бул ыкмалардын ар бири бул түшүнүктөрдү өз алдынча түшүнүүнү жана чечмелөөнү сунуштайт. Философия бул темаларды изилдөөнү жана талкуулоону улантып, жаңы идеяларды жана ой жүгүртүүлөрдү заманбап дискурскка алып келүүчү багыт болуп берет.

Антикалык философия, орто кылым философиясы, эмпиризм, рационализм, феноменология жана башкалар сыяктуу ар кандай агымдардын философтору мезгилди жана адамды талдоодо ар кандай жолдор менен мамиле кылышат. Аристотель, Платон, Декарт, Кант, Шопенгауэр, Хайдеггер жана башка көптөгөн улуу философтор мезгил жана адам философиясында из калтырышкан. Бул темалар азыркы учурда да актуалдуу бойдон калууда жана философия аларды жаңы көз караштар жана ыкмалар менен изилдөөнү улантууда.

Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү жолунун абдан татаал экендигине карабастан, башаты тээ байыркы заманга барып такалган өз алдынча улуттук маданиятын калыптандырган. Байыркы кыргыздардын маданияты жалпысынан алганда көчмөнчүлүк жашоо мүнөзү менен аныкталган⁶².

Кыргыз тили - эң байыркы кыргыздардын философиялык ой жүгүртүүсүнүн бирден бир маалымат булагы. Элибиздин өзүнүн "убагы жана болмушунун" көбү тилде, элдик оозеки чыгармачылыкта сакталып калган: ырларда, төкмө-айтыштарда, дастандарда, эпостордо, уламыштарда, жомоктордо ж.б.

Албетте, батыштагыдай жазылып калган философиялык ой толгоолор болбосо да, кыргыздардын оозеки чыгармаларынан көптөгөн терең философиялык ой толгоолорду табууга болот. "Манас" эпосу, кенже эпостор, макал-ылакаптар, төкмө акындардын айтыштары эле канча терең ойлорду камтыйт. "Заманчыл"

⁶¹ Мамардашвили, М.К. *"Время и пространство"*. М.: 1990.

⁶² Мукасов Ы.М. *"Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы"*. Бишкек: Илим, 2004. 8-б.

акындардын заман туурасындагы ырлары өзүнчө чоң тема. Мисалы, Арстанбек Буйлаш уулу (1840-1882) “Тар заман” – чыгармасында “замана” боюнча мындай деп жазат:

“Калпты чындай сүйлөгөн,

Эсер чыгат деп айткан.

Акыр заман кишиси

Башка болот деп айткан.

Адеби жок сүйлөгөн,

Кашка болот деп айткан.

Конушу такыр, чөбү жок,

Ташка конот деп айткан.

Эгиндин нурку азайып,

Ачка болот деп айткан,

Акыр заман адамы –

Бакыл болот деп айткан,

Эгини өнүп, чөп чыкпай,

Такыр болот деп айткан.

Андан кийин замана

Акыр болот деп айткан.

Акыр заман адамы

Аалым болот деп айткан.

Аяттын сөзүн бек тутпай,

Заалым болот деп айткан.

Аганын тилин ини албай,

Жайыл болот деп айткан.

Капыр менен аралаш

Ошондо айыл конот деп айткан.

Замананын адамы

Молдо болот деп айткан,

Акыр заман жакындап,

Келип калды деп айткан” – айтылып жаткандай эле бул жерде убакыт-заман, коом+убакыт=замана болуп эки сөздүн биригишин көрө алабыз,

“Ушу заман тар заман,

Азуулуга бар заман.

Бечарага зар заман.

Заманың келди закымдап,

Тайган иттей такымдап” – деп өзү жашаган доордун абалын сүрөттөгөн. Бул жердеги “замана” түшүнүгүн философиялык термин катары карасак болот. Анткени кыргыз тилиндеги сан атоочтон (убакыт) зат атоочко өтүп “канча?” деген эмес, “эмне?” деген суроого жооп берип калды. Ушул эле көрүнүштү Жеңижокто замананын (замана - коомдук убакыт) коомдун ичине “жутулуп” кеткендигин:

“Ажыдаар жыландай

Арбап барат замана.

Бару-жокту жутунуп

Жалмап барат замана”⁶³ - деген саптарынан байкаса болот.

Убакыт түбөлүктүүлүккө каршы турат. Түбөлүктүүлүк адамга таандык эмес. Түбөлүктүн демин сезип, адам кадимки координаттарын жоготот, үстөмдүк анын колунан түшөт. Биз убакыттын өлчөмү түбөлүктүүлүккө карата биздин жайгашкан жерибиз экенин түшүнүшүбүз зарыл.

Убакыт жана адам - философияда талкууланган эки негизги маселе. Ар кайсы доордун философтору менен ойчулдары мезгилдин табияты, адамдын маңызы тууралуу суроолорду берип, алардын өз ара байланышын, бири-бирине болгон таасирин изилдешкен.

Адамдар мейкиндикте жашайбыз, кыймылдайбыз (действуем). Ошол эле учурда бардык нерсенин тезирээк болуусун каалайбыз. Мейкиндикте жашап жана кыймылдасак да, биз кыймылдын өзүнө убакыт короткубуз келбейт, аны текке кеткен убакыт деп эсептейбиз. Шашып жүрүү адаты биздин мүнөзүбүзгө терең сиңип калган. Натыйжада биз “кичирейип” калдык. Убакытты үнөмдөө талабы бизди тез чечимдерди автоматтык түрдө биринчи орунга коюуга алып келет. Демек, убакыттын тардыгын, аздыгын баарыбыз билебиз, бирок, моюндагыбыз келбегендей мамиле жасайбыз.

⁶³ Жеңижок. Ырлар /Чогулткан жана түзгөн /А. Жусупбеков. – Фрунзе, 1982. 172-б.

2.2. Убакыт маселесинин кыргыз философиясында каралышынын методологиялык негиздери

Убакыт адамдын болмушунун жана аң-сезиминин ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал ар кандай элдин дүйнөсүнүн картинасынын фундаменталдык параметрлерине кирет, ошондуктан анын тилинде жана маданиятында чагылдырылат. Демек, убакыт категориясы инсандын тилдик аң-сезиминин универсалдуу түшүнүктөрүнө кайрылып, белгилүү бир элдин дүйнөсүнүн тилдик картинасын түзүүнүн негизги компоненти катары кызмат кылат. Бул категориянын универсализми, инсандын тилдик аң-сезиминде калыптанган мезгил жөнүндөгү идеялардын улуттук оригиналдуулугун жокко чыгарбайт, убакыт ар бир этностун дүйнөсүнүн тилдик картинасында өз ордун ээлейт ⁶⁴. Биринчиден, коомдун тарыхый өнүгүү процессинде убакыт түшүнүгүнүн калыптануу процессинде ал жөнүндө ар кандай ойлор өнүккөндүгүн, ошондуктан дүйнөнүн бир картинасында ар кандай типтер, моделдер пайда болгонун айтуу керек. Убакыт – өзүнүн түзүлүшү, универсалдуу касиеттери, өлчөө бирдиктери менен аныкталат. Ошондой эле убакытты кароонун табияты, анын ой жүгүртүүнүн башка категорияларынын системасына кирүү жолу, ошондой эле убакыттын негизги интуициялары ар кандай маданий-тарыхый мезгилдердин өзүн-өзү андоосун аныктайт. Бул бөлүмдө убакыт философиясына тарыхый саресеп салып, адамдын убакыт ичиндеги абалын философиялык көз караштын негизинде, убакыт философиясына, кыргыз дүйнө көрүмүндөгү убакыт теорияларына жана моделдерине токтолобуз.

Адамзаттын өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарында убакыт идеясы циклдик мүнөзгө ээ болгон (циклдик убакыт), ал адам үчүн циклдик процесстердин өзгөчө маанилүүлүгү менен шартталган: жылдык жана суткалык циклдер, айдын цикли, муундардын жана, балким, организмдин ички биоритминин өзгөрүшү менен шартталган. Антикалык философ Платон убакыт түшүнүгүн бар нерсенин бардыгын бар болуу жана болуу деп бөлүү контекстинде талдайт. Биринчиси түбөлүк бар, экинчиси убакыттын өтүшү менен пайда болуп, жок болот. Убакыт – түбөлүктүүлүктүн кыймылдуу элеси, болуунун эмпирикалык дүйнөсүндөгү түбөлүктүүлүктүн окшоштугу. Ойчул убакытты космостук категория катары

⁶⁴<http://rrpedagogy.ru/journal/article/709/>

карайт: ал космос менен бирге жаралып, асман телолорунун кыймылында көрүнөт жана сан мыйзамына баш ийет. Платон философиялык ой жүгүртүүнүн тарыхында биринчи жолу убакыт түшүнүгүн түбөлүктүү түбөлүктүүлүк менен салыштырып, анын метафизикалык негиздемесин берүүгө аракет кылган. Анын пикиринде, убакыт эмпирикалык болуунун дүйнөсүндө түбөлүктүүлүктүн бир түрү катары жана түбөлүктүүлүктөн айырмаланбастан, ага катышуучу нерсе катары да пайда болгон. Платондо түбөлүктүүлүк менен убакыт кескин түрдө ажыратылат: түбөлүктүүлүк үлгү, же прототип, ал эми убакыт – анын образы гана, аны прототиби жок түшүнүүгө болбойт⁶⁵. Жогорудагы Платондун убакытка болгон көз карашын кыргыз философиясындагы убакыт түшүнүгү менен салыштырсак болот. Анткени кыргыз элинин философиялык ой-пикири да коомдук аң-сезимдин формаларынын бири катары байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин узак жолду басып өткөн. Башкача айтканда тарых ченеминде кыргыз учун убакыт «жер каймактагандан» башталат. Жер бети тээ илгери кайнаган сүттөй боркулдап, көбүрүп -жабырып турган,анан бара-бара муздап, үстү каймактаган коюу катмар менен капталган. Демек, кайсыл заман экенин айтыш кыйын,бирок, кыргыздар жердин ысык суюк абалда болгонун,анан кайсы бир геологиялык доордо сууп кадимки «кара жер» уюганын ,тоо-түз куралганын белгилүү бир ой-түшүнүктүк деңгээлде билишкен⁶⁶. Ошондон улам байыркы кыргыздардын философиялык ой-пикири атайын изилдөөнү талап кылган өзгөчө маселе катары каралат.

Ар бир тарыхый доор өзүнүн кайталанбастыгы менен уникалдуу. Бул өзгөчөлүк адамзаттын тарыхын жаңы коомдук жана когнитивдик тажрыйбалар менен байытат. Байыркы көчмөндөргө мүнөздүү болгон мифологиялык көрүнүштүн бүгүнкү мүнөзү көчмөндөргө мүнөздүү мейкиндик менен убакыттын биримдигинде чагылдырылган. В.Б.Иорданский аталган философиялык категориялардын мифологиялык жакындыгын түшүндүрүп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: архаикалык аң-сезим коомду курчап турган реалдуу болмуштун убакыт агымына караганда мейкиндик талаасына көбүрөөк көңүл бурган. Бул түшүнүктүү көрүнүш. Жаратылыш коңшулаш жамааттарга жана уруулук топторго туруктуу жана күчтүү таасир эткен. Бул топтордун курчап

⁶⁵ <https://studfile.net/preview/2593378/page:2/>

⁶⁶ Ж.Бөкөшов “Кыргыз философиясы” Бишкек, 2013. Басмакана “Бийиктик”, 151-б.

турган чөйрө менен өз ара мамилелеринин убактылуу өнүгүшү өзүнөн-өзү өзгөчөлөнсө да, биринчи орунда мейкиндик байланышы турган. Ошого жараша дүйнөлүк мейкиндиктин структурасы коомдук аң-сезимде өзгөчө орунду ээлейт⁶⁷.

Кыргыздарда мейкиндик менен убакыт бир каралып келген. Себеби кыргыз элинин көчмөн жашоосу алардын мал жандыгына ылайыктуу жайыттарды издөө менен байланышкан. Демек, мейкиндик көчмөндөр үчүн өзгөчө мүнөзгө ээ. Биздин салттуу дүйнө таанымыбыздын негизги универсалдары – мейкиндик жана убакыт деген ыйык борбордук түшүнүктөр. Көчмөндөрдүн улуттук дүйнө таанымында убакыт менен мейкиндик бири-биринен бөлүнбөй бир бүтүн катары каралып келген. Батыш ойчулу Жиль Делёздин ою боюнча, мейкиндикти сырттан топтоого болбойт, аны ичинде саякаттоо менен гана таанууга болот. Демек, көчмөн талаа жашоочусу үчүн мейкиндик көздүн көлөмү менен өлчөнбөйт. Башкача айтканда, көчмөндөр мейкиндикти бөлбөйт, тескерисинче, мейкиндикке бөлүнүшөт. Бул мейкиндик менен убакыттын биримдиги жана бүтүндүгү убакыт түшүнүгүнө келет.

Эгерде М. Элиаденин асман (сакральный) мейкиндиги менен жер (профанный) мейкиндигинин архетиптик кайталанышы жөнүндөгү концепциясына⁶⁸ таянсак, көчмөндөр вертикалдуу үч бөлүктүү, туурасынан төрт бөлүктүү дүйнөнүн түзүлүшүн жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө колдонушкан. Демек, дүйнөнүн төрт бөлүктүү түзүлүшү көчмөндөрдүн түшүнүгүндө жер мейкиндиги (профандык мейкиндик) жана асман мейкиндиги (сакралдык мейкиндик) түшүнүктөрүнүн маанисин арттырат. Дүйнөнүн төрт бурчу, башкача айтканда төрт уюл (түштүк, түндүк, чыгыш, батыш). Булардын ар бири көчмөндөр үчүн ар кандай мааниге ээ. Алардын ичинен өзгөчө аталышы жана терең мазмундук мааниси бар түшүнүк – “Кыбла”. Мисалы, ислам дининде маркумдун башы кыбыла тарапка коюлат, жада калса ар бир мусулмандын беш убак намазы да ушул кыбылага багытталат.

Жер мейкиндиги – архетиптик кайталануу мыйзамына ылайык борбордон жер жана асман өлчөмдөрү менен бөлүнгөн иреттелген жана өздөштүрүлгөн физикалык

⁶⁷ В.Б. Йорданский. *“Два круга солидарности. Этнические и национальные факторы в современном мире”*. Алгоритм, 2012. 432-б.

⁶⁸ Элиаде М. *“Священное и мирское / Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении. Образы и символы. Священное и мирское”* / Пер. с фр. - М.: Ладомир, 2000. 311-312-бб.

мейкиндик. Мейкиндикти бир нече деңгээлге бөлүүгө болот: биринчиден, бул жерге отуруктоочуу жай, башкача айтканда, адам эң көп өздөштүргөн мейкиндик. Экинчиден, жерге түз жакын, мал багуу, жылкы үйрөтүү ж.б. чарбалар тарабынан чектелген орун. Башкача айтканда, ал калктуу мейкиндик болуп саналат. Үчүнчүдөн, урук, уруу (үй-бүлө) чарбасы тарабынан өнүккөн аймак, б.а. айдоо талаалары, дарыялар, көлдөр, жайыттар⁶⁹. Мисалы, кыргыздарда жайлоо, кыштоо, көктөө деп аталган сезондук жайыттар болгон. Бул жерде адамдар рухтар, арбактар ж.б., б.а. тоо кожоюндары, суу ташкындары, тагыраак айтканда, жаратылыш кубулуштары менен ынак жана гармонияда жашайт. Жогорудагы үзүндүдөн эки маанилүү тыянак чыгарууга болот: биринчиден, мейкиндик «өзүм жана башкалар» карама-каршылыгы менен мүнөздөлөт, экинчиден, «менин мейкиндигим» экономикалык аймактын туруктуу, стабилдүүлүккө жакын жана координациялоочу деңгээли⁷⁰. Далил катары көчмөндөрдүн туруктуулугунун мейкиндик параметрлерине токтоло кетели. Биринчиден, көчмөндөрдүн конушунун тартиби боз үй. Мал чарбачылыгы менен алектенген көчмөн үй-жайын, тактап айтканда, боз үйүн туш келди жерге эмес, өзүнө жана башка адамдарга, малга ылайыктуу жерге курган. Боз үйдү куруп жатканда, кире бериш эшик жагын күңгөй бетти каратып курушкан. Элибиздин улуттук маданиятынын айныгыс күбөсү ыйык боз үй, көп кылымдар бою практикалык дифференциациядан өткөн чыгармачылык иш. Натыйжада көчүүгө абдан ыңгайлуу жер.

Көчүү мейкиндикти талап кылат, ал үчүн көчмө боз үй, энергия, жарак, азык-түлүк, атайын кийимдер керек. Бул компоненттердин ар бири аны ишке ашыруу үчүн социалдык мейкиндикти талап кылган. Демек, көчмөндүн кыялы туруктуу жерде жашагысы келсе да, жашаган жерин тынымсыз алмаштырууга туура келген. Көчмөн үчүн мейкиндик кененби же тарбы айырмасы жок, ал ыңгайлуу жана муктаждыктарын канааттандырууга ылайыктуу болсо жетиштүү. Мындай муктаждыкка Улуу талаа ылайыктуу жер болгон. Ар бир кыргыз уруусунун белгилүү бир көч жолу болгон. Ал эми көчтүн багыты табияттын жарактуулугуна,

⁶⁹ Кшибеков Д. *“Кочевое общество: генезис, развитие, упадок”*. - Алма-Ата: Наука, 1984. - 283 с.

⁷⁰ Бердибек Жумабаев. *“Кыргыз дүйнө таанымы”*. Бишкек: Бийиктик басмаканасы. 2010. 371 б. 111-б.

жердин асылдуулугуна гана байланыштуу болбостон, ага уруулар аралык мамилелер да олуттуу таасирин тийгизген.

Көчмөндөрдүн дүйнөтаанымындагы мейкиндик түшүнүгү башка көчмөн элдердин түшүнүгүндө убакыт менен бирге өнүккөн кыймылдуу, көчмө категория. Себеби, кыргыздардын дүйнөлүк образы көчмөн цивилизациясынын алкагында калыптанган. Демек, кыргыз эли дайыма жолдо, көчүп, өнүгүп келе жатат. Көчмөндөрдүн жашоосунун көбү космосту өнүктүрүү менен байланышкан. Алардын ички жан дүйнөсүнүн улуулугу алардын дүйнөнү кабылдоосунун терең маанисинен жана космос менен бирдиктүү органикалык түшүнүгүнөн келип чыгат. Көчмөн өзүн өзгөчө жан катары дүйнөдөн бөлбөйт, ага дүйнө ачык, кең. Көчмөн үчүн негизги баалуулук – бул мейкиндикте эркин жайгашуу жана эркин кыймыл. Демек, көчмөндөрдүн тиричилиги жана экономикасы кыймылга жакын. Көчмөн үчүн эң жогорку баалуулук – бул кыймыл, түбөлүккө белгилүү бир аймак менен чектелип калбоо. Демек, дүйнөдө кыймылдап, өзгөрүп, агып жаткандын баары көчмөн үчүн өтө баалуу. Ал эми отурукташкан жана отурукташууга жакын болгондордун баасы экинчи орунда турат. Токтоо, отурукташуу – кыймылга, өзгөрүүгө, жөндөмдүүлүккө, дегеле эң жогорку баалуулукка болгон тенденцияны жоготуу.

Көчмөн түрктөрдүн интеллектуалдык ой жүгүртүүсүнүн табияты аларды тегерек түрүндөгү жалпак мейкиндиктин негизинде дүйнөнү кабыл алуу аркылуу таанылган космогониялык көз караштарга алып келген. Демек, көчмөндөрдө баары өз убагында иштелип чыккан. Чексиз мейкиндик көчмөндүн дүйнөгө болгон көз карашын горизонталдуу эмес, тескерисинче, асманга, башкача айтканда, өйдө карай багыттоого алып келген, бирок асман абдан чоң, ошондуктан көчмөн убакыт менен гармония табууга муктаж. Бул жерде убакыт менен мейкиндик тыгыз байланышта.

Ар кандай адамдардын дүйнөгө болгон мамилеси, дүйнөнү таанып-билүү жолдору ар кандай. Демек, көчмөндөрдүн түшүнүгүндө дүйнөнү таануу жолу таптакыр башка. Аны жолдо, кыймылда жүргөндө гана таанууга болот. Бул бир гана дүйнөнү таанып-билүү эмес, адамдын бул дүйнөдөгү билими, өнүгүүсү, өз тагдырын өзү чечүүсү дегенди билдирет. Демек, мейкиндикти өздөштүрүү – бул бир гана дүйнөнү таануу эмес, көчмөндүн бакытка, сүйүүгө, эркиндикке

умтулуусу. Ошондуктан көчмөндөр талааны жашоого алып баруучу “түбөлүк жол” деп эсептешкен. Ал эми көчмөндөр үчүн саякат, кыймыл өткөндөн кутулуу, келечекке умтулуу, дүйнөнүн азыркы абалын өздөштүрүү менен байланышкан. «Жол» түшүнүгү салттуу дүйнө таанымынын динамизмин билдирет. Кыргыздарда алыс сапарга аттанган адамдын эң биринчи тилеги – «Жолуң болсун» деген ыйык сөз. Бул жол адамдын өмүрү, тагдыры менен байланышта экенин билдирет.

Көчмөндөрдүн дүйнөтаанымында социалдык мейкиндик жана убакыт категорияларынын маанилүүлүгү алардын күнүмдүк турмушунан көрүнүп турат. Кыргыз ата-бабаларынын алардын байкалган жана кабыл алынган дүйнөгө эмоционалдык жакындыгы, ушул болмуш менен тамырлашы мезгилди, мейкиндикти, адамдын ички дүйнөсүн, болмуштун аң-сезимдүү башталышын түшүнүүдө өзүнүн көрүнүшүн тапты. Дагы бир айта кете турган нерсе, мал чарбасы менен дыйканчылыктын процесстеринде сапат жана сан түшүнүктөрү бир убакта калыптанган. Бул кыргыз ата-тегинде бирдиктүү символдук системанын болгонун көрсөтөт. Жөнөкөй саноодон баштап сандын негизги подкатегориялары – сан, чен, өлчөм, түзүлүш ж.б. түзүлө баштаган. Демек, сандын онтологиялык мүнөздөмөлөрү дайыма мейкиндик жана убакыт болуп келген. Аристотель убакытты кыймыл менен аныктаганын белгилей кетүү керек. Убакыт - бул мурункуга жана кийинкиге карата кыймылдын саны. Демек, убакыт кыймыл эмес, бар болгону кыймылдын саны. Далил: биз чоңду же кичинени сан менен баалайбыз, ал эми кыймыл убакыт боюнча чоң же кичирээк болот, демек, убакыт белгилүү сан⁷¹. Макал бар эмеспи «убакыт учкан куш деген», демек убакыт кыймыл келечекке карай учат. Анткени, кыргыздардын бүтүндөй жашоо-турмушу табияттан тамыр жайган. Мезгилдердин негизинде көчкөнгө ыңгайлашкан көчмөн кыргыздын материалдык өндүрүш системасы экономиканын бирдиктүү структурасын түзгөн. Л.Н.Гумилев көчмөндөр табигый системаны тааный билгендигин: “Алар талаа ландшафттарына ыңгайлашкандыктан, алардын чарбалык турмушу жаратылышта болуп жаткан процесстер менен жуурулушуп, жер табиятынын курамдык бөлүгүнө айланган, аны алар өздөштүргөн. белгилүү даражада, башкача айтканда, талаа биоценозунун эң жогорку, акыркы мууну”⁷²-

⁷¹ Аристотель. “Физика”. VIII, 1 251. 12-19-66.

⁷² Гумилев Л.Н. «Этногенез и биосфера Земли». – Л.: Гидрометеиздат, 1990. - 528 б.

деп жазат. Чынында эле көчмөндөр жаратылыш кубулуштары менен айлана-чөйрөнү атаандаш катары карашпай, жаратылышка канчалык жакын болсо, табияттын сырларын билип, жашоого ошончолук ыңгайлуу мүмкүнчүлүк түзөрүн абдан жакшы билишкен. Жаратылышты багындыруу менен эмес, аны менен шайкештикте жашоого болорун алар окуу жана тажрыйба деңгээлинде тааный алышкан. Демек, көчмөндөр үчүн айлана-чөйрө, тоо-таштар, дарыялар менен көлдөр, талаалар менен токойлор, жаратылыш кубулуштары, атүгүл асман телолорунун баары «жандуу», кандай болсо, ошондой кабыл алынган десек болот. Көчмөнчүлүк салты бар кыргыз эли өзүнүн жашоосунун негизинде эң оболу убакыт жана мейкиндикке байланыштуу таанып-билүү түшүнүктөрүн түзө алган. Адам жашап жаткан мейкиндиктин бардык артыкчылыгын билүү, ошол мейкиндиктеги кубулуштарды убакытка жараша изилдөөнү үйрөнүү көчмөндөрдүн бул жер үстүндө жашоосунун кепилдиги. Убакыт түшүнүгү кыргыз ата-бабаларынын өнүгүү процессинде болмушка түздөн-түз байланышкан кубулуштан, эмоционалдык реалдуулуктан, эволюциядагы фенологиялык жана циклдик мезгилдерге карабастан, реалдуу болмушка мүнөздүү мүнөзүн сактап келген. Убакытты ушундай түшүнүүдөн улам образдуу жана эмоционалдык мүнөзгө ээ болуп, эмоционалдык реалдуулукка жакын экенин билдирет. Көчмөн адам өзүнүн чөйрөсүн дүйнөлүк мейкиндик менен биримдикте карап, аны өзүнүн мезгил мыйзамдарына баш ийдире алган. Демек, бүткүл өмүрүн жаратылышта өткөргөн көчмөндөр үчүн талаадагы негизги жашоо жайы – асман менен жердин ортосундагы кең мейкиндик. Ошондуктан биздин байыркы ата-бабаларыбыз аларды курчап турган мейкиндикке карата убакыт чегин күн менен түндүн, кыш менен жайдын, жашоо менен өлүмдүн уланышын жөнгө салуучу ченем катары кабыл алышкан. Ошондой эле көчмөн кыргыздарда убакыт менен мейкиндикти бири-биринен ажыратпай, бүтүндөй таануу салты бар. Башкача айтканда, убакытка байланыштуу кубулуштарды мейкиндиктин алкагында, мейкиндикке байланышкан кубулуштарды убакыттын алкагында талдоо практикасы көчмөндөрдүн дүйнө таанымында даана байкалат. Мисалы, кыргыздар табиятта жашагандыктан жылдыздарды астрологиясыз айырмалайт, метеорологиясыз аба ырайына баа беришет, тоосунун бийиктигин бир карап, алыстыгын турмуштук тажрыйбасы менен аныкташат. Айрыкча азыр цивилизациялуу деп аталган европалыктар көчмөндөрдүн жан дүйнөсүнүн бул өзгөчөлүктөрүн түшүнүшпөйт.

Түшүнбөгөндүктөн көчмөндөрдү кедей эл катары карашат. Байыркы Кыргыздар аба-ырайын тээ ай менен жылдыздарга карап билишкен. Албетте, маселенин өзөгү убакыт менен мейкиндиктин элдин аң-сезиминде жуурулушуп кеткендигин түшүнүү жана ага мисал келтирүү менен эле чектелбейт. Элибиздин күнүмдүк тажрыйбасына таянып, социалдык мейкиндик жана убакыт түшүнүгүнүн актуалдуулугун аныктоо маселенин маңызын аныктоодо турат. Анткени, убакыт менен мейкиндиктин айырмасы жалаң ат термини менен өлчөнбөйт деп ойлойм. Азыркы адамдардын билиминде да убакыт менен мейкиндикти элестеткен мисалдар көп. Көчмөндөрдүн жашоо образы убакыт менен мейкиндикти өз ара чырмалышкан үзгүлтүксүз өздөштүрүү менен коомдук турмуштун пайдубалын түзөт. Көчмөндөрдүн коомдук аң-сезими материалдык реалдуулукта айлана-чөйрөнү таанып, түшүнүп, алар тааныган жана түшүнгөн мейкиндиктин бардык артыкчылыктарын убакыттын алкагында аныктаган. Маселен, мал чарбачылыгы – көчмөндөрдүн жашоосунун кепилдиги. Ошол төрт түлүк жайлоодо гана өсөт. Буга эч кандай шек жок. Жайыттан тышкары, мал багуу үчүн ийгиликтүү тандалган аянттын убактысын туура эсептей билүү керек. Башкача айтканда, мейкиндиктин кадыр-баркы убакыттын алкагында аныкталган. Ошондуктан кыргыздардын элдик календары, убакыт эсеби, мейкиндик өлчөөсү, ага байланыштуу турмуштук тажрыйбасы ушул көчмөңчүлүк менен, өзгөчө мал чарбачылыгы менен байланышкан.

Көчмөн кыргыздын убакыт жана мейкиндик түшүнүгү кеңири мааниде эки түрдүү чек ара категориясы аркылуу берилген. Биринчиси мифтик убакыт жана мейкиндик, экинчиси реалдуу убакыт жана мейкиндик. Бул эки башка өлчөмдөн тышкары элдик адабияттын уламыштарында убакыт жана мейкиндикке байланыштуу фольклордук өлчөм даана байкалат. Бирок, мифтик баруучу жер менен чыныгы баруучу жер элдин аң-сезиминде социалдаштырылган мүнөзү менен айырмаланса, фольклордук баруучу турмуш чындыгынан тышкары болот. Башкача айтканда, убакыт жана мейкиндик жөнүндөгү фольклорду адабий фантазиядан жаралган чыгарма десек болот. Ошондой эле, фольклордук чыгармалардагы алты күндө басып, алтымыш күндө ат минип, алты айлык жолду алты күндө араң басып өткөн каармандардын өзүнүн убакыт, мейкиндик чеги бар. Мына ошондуктан тарыхый жана социалдык болгон убакыт менен мейкиндикти

демаркациялоо процессинде көчмөн кыргыздар мифтик жана конкреттүү демаркациялык категорияларга кайрылышкан.

Мифтик көздөгөн жер дүйнөнүн биринчи жаралышы жөнүндөгү билимге байланыштуу. Ошону менен бирге, көбүнчө “эзелки заманда”, “тээ илгери”, “илгери илгери”, “өткөн заманда”, “байыркы заманда” ж.б.у.с. убакыт жана мейкиндикке байланыштуу түшүнүктөр колдонулат. Убакыттын мифтик өлчөмүндө үзгүлтүксүздүк жок, ал белгилүү бир окуя мезгилдерин гана белгилейт. Мифтик убакыттын мааниси реалдуу жашоо менен улантууну жайлатууга байланыштуу эмес, ал реалдуу убакыт өлчөмүнөн тышкаркы мезгилдерди чектеп, дүйнөнүн жана тиричиликтин жаралышы менен байланышкан билимдин суроолоруна жооп берет. Ошондуктан мифтик доор жөнүндөгү актуалдуу окуя өзүнүн субъективдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Ошол эле учурда түпкүлүктүү аң-сезимге өткөн турмуш жөнүндө социалдык маани берилет. Ал эми конкреттүү убакыт жана мейкиндикке токтолгондо көчмөн кыргыздын бардык билими турмуштук тажрыйба менен түздөн-түз байланышкан.

Көчмөнчүлүк - бул дүйнөлүк убакыт жана мейкиндик талаасынан тышкаркы жашоо эмес. Кыргыз маданиятынын тарыхый типологиясын тереңирээк негиздөө, башка маданияттар менен гармонияны издөө кыргыз дүйнө таанымына мүнөздүү улуттук цивилизациянын өзгөчөлүктөрүн башка коомдук-цивилизациялык моделдер менен салыштырып изилдөөнүн зарылдыгын көрсөтөт. Мейкиндик жана убакыт философияда каралган негизги көйгөйлөрдүн бири. Ар бир элдин мейкиндиги жана убактысы өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Анткени алар мейкиндикте жайгашуу менен убакыттын өлчөмүн түзөт. Буга ылайык ар бир эл белгилүү мейкиндигинде каада-салт, үрп-адат, тил, дин, маданият ж.б.у.с. ээ. Маселен, кыргыз элинин социалдык мейкиндиги, мезгили күнүмдүк тиричиликтин символдоруна даана байкалат, ал эми бул түшүнүктөр башка элдердин дүйнө таанымында ар кандай мүнөздөмөлөргө ээ. Демек, элибиздин кылымдарды басып келе жаткан салттуу билимдери табияттын сыры менен айкалышып эле тим болбостон, анын сырларын илимий негизде айкалыштырып түшүндүрүп жатканы таң калтырат. Демек, көчмөндөрдүн мейкиндик жана убакыт жөнүндөгү салттуу түшүнүгү эч кимге окшобогон, кайталангыс дүйнөтааным болгон деп айтсак туура болот.

Салттуу коомдордо үстөмдүк кылган ой жүгүртүү стратегиясы дүйнөнү түп-тамырынан таанып-билүүгө жана ассимиляциялоого шарт түзүп берет. Ар кандай дүйнөтаанымдын өзөгүн эң оболу болмуштун мейкиндик-мезгилдик координаталарын чагылдырган модель түзөт. Дүйнөнүн модели этникалык өзгөчөлүктөн ажыраган, кайсы бир деңгээлде чектелүү идеялардын жана кубулуштардын жыйындысына негизделген. Этникалык эреже катары, салттуу дүйнөтаанымдын жасалгасында (материалдык, эффективдүү, лингвистикалык) көрүнөт. Мейкиндик менен убакыттын касиеттери бинардык карама-каршылыктардын тили менен жакшы сүрөттөлгөн. Муну менен бирге биздин архаикалык дүйнөтааным жөнүндөгү ойлорубуздун жетишсиздиги да ачыкка чыгат. Бинардык карама-каршылыктардын катаал логикасы иш жүзүндө дүйнөнү эмоционалдык кабыл алуу, аны баалуулук катары сезүү менен жеңилдетилгени, ал тургай жеңгени ар дайым эске алынгандан алыс.

Карама-каршылыктарды андай билүү эч качан айырмачылыктарды абсолютташтырууга алып келген эмес. Салттуу маданиятта дүйнөнүн ар кандай объектисинин жана абалынын семантикалык уюлдары бири-бирин толуктоо жана өз ара көз карандылык мамилелеринде болгон жана болуп келет. Демек, ааламдын үстүңкү жана төмөнкү дүйнөсү сыяктуу карама-каршы чөйрөлөрү өзгөчөнү ачуу аркылуу гана эмес, жалпыга басым жасоо аркылуу да моделдештирилет. Бул жалпы өзгөчөлүк дүйнөнүн жана жашоонун айлануу процессинде бирдей мааниге ээ. Демек, дүйнөнүн ар кандай деңгээлдеги уюшкандыгы үчүн жогорку жана төмөнкү эмоционалдык маанайдын тажрыйбасынын эки жактуулугу мүнөздүү. Мейкиндик-мезгилдин ар кандай көрүнүштөрүнүн сапаттык оригиналдуулугу жөнүндөгү маселе, сыягы, “же/же” тандоо түрүндө эмес, өз алдынча бар болуудан ажыраган карама-каршылыктардын жанаша жайгашуусу катары чечилген. Салттуу дүйнөтаанымда "айырмачылык – инсандыктан бөлүнүү же анын өнүгүшүнүн натыйжасы эмес... тескерисинче анын эң негизги сыпатын түзөт”⁷³.

Катаал дуализмдин жоктугу мейкиндик-убакыт мүнөздөмөлөрүнүн кыймылдуулугун жана өзгөрмөлүүлүгүн, алардын көптүгүн аныктаган. Көрүнүп тургандай, дүйнөнүн салттуу моделинде хронотоптун объективдүү физикалык

⁷³ Фрейденберг О.М. *“Поэтика сюжета и жанра”*. – Л., 1936. 9-б.

мүнөздөмөсүнө эмес, сапатына көбүрөөк көңүл бурулат. Дүйнө сандар (нумератив) менен өлчөнбөйт. Мейкиндикти “өздүк” же “бөтөн” деп квалификациялоо көбүнчө кырдаалга жараша жүргүзүлөт. Демек, дүйнөнү уюштуруунун ар кандай деңгээлдеринин изоморфизми жана макрокосмодон микрокосмого жана тескерисинче семантикалык өтүүлөрдүн оңой жүргүзүлүшү толук түшүнүктүү. Дүйнөнүн түзүлүшүнүн ар түрдүү деңгээлдеринде бир эле ойлордун кайталанышы, алар объективдештирилген жолу менен гана айырмаланып, дүйнөгө көз караштын дидактикалык мүнөзү жөнүндө айтат.

Ошентип, дүйнө кош мүнөзгө ээ, бир бүтүн катары түшүнүлөт. Бул жерде субъект менен объекттин, маңыз менен кубулуштун карама-каршылыгына орун жок. Бул дүйнө өзгөрмөлүү жана ошол эле учурда тең салмактуу. Биз дүйнөнүн мындай моделин кош эмес (дуалисттик эмес) деп эсептей (квалификациялай) алабыз. Ааламдын кыймылдаткычы мейкиндик жана мезгилдик координаталарды бириктирген ритм саналат. Жаратылыш актысы, мейкиндик менен убакыттын ачылышы ритмдүүлүк аркылуу белгиленип жатканы бекеринен эмес. Бул болмуштун «ички берилгендигинин, накталайлыгынын нарк тартибин» болжолдойт. М.М.Бахтиндин түшүнүгүндө «ритм умтулуунун, аракеттин, тажрыйбанын (кандайдыр бир семантикалык үмүтсүздүктүн) белгилүү бир алдын ала белгиленгендигин болжолдойт; реалдуу, өлүмгө дуушар болгон, тобокелдүү, абсолюттук келечек ритм менен жеңип, өткөн менен келечектин (албетте, азыркынын) ортосундагы чек ара өткөндүн пайдасына жоюлат: семантикалык келечек өткөнгө да, азыркыга да сиңип кетет.

Бул идея түрк тектүү элдердин “убакыт маданиятында” көп нерсени түшүндүрөт. Чынында эле, убакытты жеке кабыл алууга багытталган коом келечекти өткөндүн кайталанышы деп гана карайт жана ошондуктан алыскы убакыт перспективасын курбайт. Эң ишенимдүү жана баалуу болуп – бул өткөн убакыт, акталган үмүттөрдүн убакыты эсептелет. Дүйнөнүн кош эмес (недуальная) модели мейкиндик-убакыттын тегерекче түрүндө «айлануусун болжолдойт», жана ошентип бул айлануунун аягын көйгөйлүү кылат. Акыр-аягы, дүйнөнүн ритмдүүлүгү аны түшүнүктүү жана ыңгайлуу кылат. Циклдик убакыт – адамдардын дыйканчылык активдүүлүгү менен байланышкан реалдуу табигый циклдердин чагылышы. Бул табияттын ритмине багытталган убакыт. Көчмөндөр

үчүн ата-бабалардын муундары менен убакытты эсепке алуу, генеалогиялык салт болгон. Негизинен бул сызыктуу убакыттын чагылышы. Эки форма тең (“экологиялык” жана “генеалогиялык” убакыт, Э.Эванс-Причард тарабынан аныкталган)⁷⁴ дүйнөнүн убактылуу деңгээлинде коомдун ишенимдүү багытын камсыз кылган.

Убакыттын циклдик кабылдоосу үстөмдүк кылды деп божомолдосо болот, анткени так ушул табигый өзгөрүүлөрдүн өлчөнгөн ритми коомдун жыргалчылыгынын ачыкчы деп эсептелген. Дүйнөнүн түзүлүшүн жана башка чөйрөлөр менен байланыш жолдорун билип, адам ааламдын тагдырына реалдуу ишмердүүлүк жана ырым-жырым аркылуу катышкан. Мейкиндик-убакыттык аспектиде каралган бардык ритуалдык аракеттер адамга убакыт жана мейкиндик жагымдуу сапаттарды берүүгө багытталган. Дүйнөтаанымдын табияттан көз карандысыздыгынын акырындык менен өсүп жатышы, анын уламдан-улам чоң көз карандысыздыкка ээ болушу менен байланыштуу болсо керек. Бирок, көчмөн элдерде бул процесс өтө жай жүрүп, кепилденген жыргалчылык зонасы аяктаган жерде адамдар ырым-жырымдарга таянууга аргасыз болушкан. Буга «өз аймагын, анын душмандык (белгисиз) күчтөрдүн басып кирүүсүнөн символдук коргоону белгилөөнүн ар кандай ыкмалары жана жолдору далилдеп турат. Коом мейкиндик менен убакыттын сапаттык гетерогендүүлүгүн сезип, сандык өзгөрүүлөр жаңы сапаттын пайда болуу мүмкүнчүлүгүн түзгөн мезгилдерди бөлүп көрсөткөн. Ритуалдык практикада бул абдан ачык чагылдырылган: ритуалдык аракеттердин көбү жазда, күздө, эртең менен/кечинде, б.а. өткөөл мезгилде болот. Ошондой эле белгиленген – мейкиндиктин сапаттык чектери болгон.

Адамзаттын дүйнө менен байланышы материалдык, предметтик чөйрө аркылуу болгон. Сабатсыз коомдо салттуу дүйнөтаанымдын мамилелерин бекитүүнүн жана берүүнүн эң маанилүү жолу маданияттын материалдык жасалгасы болгон. Түрк элдеринин маданиятынын материалдык дүйнөсүн талдоо кандайдыр бир нерсенин практикалык касиеттери сөзсүз түрдө салттуу ой жүгүртүүдө анын ыктымалдуу сапаттары катары кабыл алынганын абсолютташтырууга ыктап көрсөтүлөт. Адам тарабынан өзгөртүлгөн нерсенин формасы дээрлик дайыма эле элементардык,

⁷⁴ Эванс-Причард Э.Э. Нуэры. “Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного нилотских народов”. – М., 1985. 88-110-66.

табигыйлыкты сактап калат. Көргөнүбүздөй, салттуу маданиятта нерселердин “табияты” жандуу, ситуациялык мүнөздөгү активдүү башталышка ээ. Демек, көп функция нерселердин сарамжалдуулугун жана ар бирине көңүл бурууну жогорулатуу адам колунун чыгармачылыгы.

Каралып жаткан материалдар салттуу дүйнөтааным калыптанган аң-сезимдин эң мүнөздүү өзгөчөлүгү жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Ой жүгүртүүнүн өзгөчө түрү жөнүндө эмест, дүйнөнүн моделинде чагылдырылган архаикалык аң-сезимдин алдыңкы тенденциясы тууралуу сөз болуп жатат. Дүйнөнүн кош эмес модели (недуальная модель) адам менен жаратылыштын ортосундагы терең мамиленин далили экенин оңой эле байкоого болот. Салттуу дүйнөтааным калыптанып жаткан доордо адамдын табиятка болгон табигый, биосфералык мамилеси куралдарды колдонуу менен дагы бир аз татаалдашкан. Коом эң жогорку баалуулук жана тартиптин жалгыз модели катары жаратылышка кайрылуу менен дүйнөнүн жана дүйнө түзүлүшүнүн бардык кардиналдуу маселелерин чечкен. Демек, салттуу аң-сезимдин экологиялык тазалыгын так байкоого болот. О.М.Фрайденберг жазгандай, өзүн табияттын деп эсептеген коом күнүмдүк жашоосунда дал ушул табияттын жашоосун кайталайт, тагыраагы биздин тилде айтканда, күндүн жарыгын, өсүмдүктөрдүн жаралышын, караңгылыктын башталышын ойнойт ж.б.⁷⁵ Жаратылыш адамдын чыныгы иш-аракетинин аренасы катары жана мифтерди жаратуучу кырдаалдардын булагы катары табият аң-сезимде татаал, ажырагыс чырмалышкан. Биз бул аң-сезимди мифоэкологиялык деп атасак болот. Жаратылыштын жана адамдын калыптанышы мифоэкологиялык аң-сезим тарабынан себеп-натыйжа байланышы катары каралып, дүйнөнүн түрк модели тарабынан тастыкталып турат.

Мифоэкологиялык аң-сезим жараткан дүйнөтааным терең диалектикалык мүнөзгө ээ. Дүйнө жөнүндөгү идеялардын системасы эч бир чеги жок баарын камтыйт, байкоолор, фактылар, божомолдор жана болжолдоолор, анткени алар дүйнөнүн жалпы картинасын бурмалай албайт, бирок аны ар тараптуу толуктайт. Салттуу дүйнөтааным мурунку тажрыйбаны тануу жана аны сын көз карашта кайра карап чыгуу менен эмес, ачык-айкын карама-каршылыктарды жоюу максатында гана

⁷⁵ Фрейденберг О.М. “Поэтика сюжета и жанра”. 54-б.

чечмелөө менен мүнөздөлөт. Айрыкча, бул бизге салттуу дүйнөтаанымдын калдыктары деп аталгандардын этнографиялык модернизацияга чейин узакка созулуп келе жатышынын себептерин түшүндүрөт. Дүйнөгө көз караштын көптөгөн элементтери дүйнөтаанымдык мамилелердин мүнөзүн жоготкон күндө да жашоосун улантууда. Руханий маданияттын ар кандай кубулушунун сакталып калышы өтө шарттуу, эгерде бул кубулуш муундан-муунга кайталанып турса.

Дүйнөнүн руханий жана практикалык толкуну эки багытта болгон: сырткы (дүйнөнү таануу) жана ички (өзүн-өзү таануу). Дүйнө моделин түзүү – анын мейкиндик-убакыт жана реалдуу аспектиери боюнча салттуу дүйнөтаанымдын максаты эмес экендигин байкаса болот. Дүйнөнүн түзүлүшү жөнүндөгү идеялар өзүнүн бардык шексиз когнитивдик баалуулугуна карабастан, болмуштун эң маанилүү проблемасын, жашоо маселесин жана анын маанилүү мүнөздөмөлөрүн чечүүнүн куралы гана болгон.

Убакыт – суудай агат, артка кайрылбайт, колдун кочушундагы кумдай куюлат, кайра чогулта албайсың. Демек, убакыт дайыма агып турат. Бир орунда турбайт. Бирок ал кайдан агып баштайт да, кайсы жакты көздөй агат, дегеле убакыт чын эле агабы, же бизге иллюзия болуп эле көрүнөбү. Маселенин баары ушунда. Адамзаты канчалык убакытты изилдөөгө, аны өздөштүрүүгө, аны жеңүүгө аракет кылбайлы акыр аягы баары бир жеңилип, акка моюн сунуп кете беребиз. Ошентсе да адамдагы түбөлүктүккө деген үмүт үзүлбөйт.

2.3. Заманбап кыргыз философиясы жана убакыт түшүнүгү

Кыргыз этносунун эволюциялык маңызы салттардын, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын өнүгүшүнүн ар бир этабында олуттуу өзгөрүүлөр болгонун көрсөтүп турат. Маданият, жашоо образы, этникалык идеялар ж.б. бардыгы тынымсыз жаңылануу жана өркүндөп-өсүү абалында болгон. Кыргыздардын туруктуу, жабык социалдык-маданий, өзгөчө руханий салттуу баалуулуктары болгон эмес. Тескерисинче, жаңычылдыкка, уруулардын жана элдердин этномаданий, маданий жана тарыхый жетишкендиктерин топтоо үчүн дайыма умтулуу болгон. Бекеринен кыргыздар: “Элүү жылда эл жаңырат” деп айтпаса керек, б.а. 50 жылда элдин өзү жана анын маданияты, руханий дүйнөсү жаңырып, байып турат. Бул макал кыргыз этностук тобунун тарыхый мезгилин, тарыхтын

философиясын, руханиятынын жаңылануу диалектикасын жана салттуу парадигмаларынын элдик түшүнүгүн билдирет. Кыргыз элинин бүтүндөй 2000 жылдык тарыхы ушул мезгилге бөлүнсө, эл 40 жолу жаңырган болуп калат.

Кыргыз философиясы тээ байыртан эле оозеки чыгармаларда, элдин жашоо-турмушундагы ар түрдүү каада-салттарында, күнүмдүк турмушунда бар болуп, эл менен чогуу өнүгүп-өсүп келсе да, официалдуу түрдө “философия” деп аталып калганына кылым боло элек. Демек, биздин заманбап философияда убакыт тургай, жалпы эле философиялык проблемалар тууралуу кыргыз тилинде изилдөө иштерин табуу оорчулук жаратып келет. Ошентсе да, күндөн-күнгө кыргыз тилдүү философиялык илимий иштер көбөйүүдө деп айтсак болот.

Кыргыз дүйнөтаанымына кызыгып, кыргыз ойлом тарыхын бүгүнкү күндө изилдөө менен алектенип жүрөт деп Ы.Мукасов, Ш.Акмолдоева, Ж.Бөкөшов, Ж.Урманбетова, Г.Ботоканова, С.Абдрасулов, Н.Асанбеков, Ө.Козубаев өндүү ж.б. көрүнүктүү илим адамдарын көрсөтө алабыз.

Бул изилдөө ишибиздин жүрүшүнүн жыйынтыктоочу бөлүгү катарында жогоруда аты аталган философия тармагынын өкүлдөрүнүн убакыт туурасындагы ой-пикирлерине кайрылуу зарылдыгы бар.

Маданий баалуулуктардын мазмунуна анын ичинде Чыгыш элдеринин руханий маданиятына зороастризм, теңирчилик, шаманизм, манихейлик жана исламга чейинки ишенимдердин башка формалары олуттуу таасир эткен. Ошол эле учурда көчмөндөрдүн (кыргыздардын, казактардын ж.б.) асманга сыйынуусу аларды бийиктикке суусатып, адамды текебер болууга, кул психологиясына туура келбеген баатырдык философиясын айтууга үйрөткөн сыяктуу таасир калтырат. Дүйнөнүн мифопоэтикалык моделинде эң маанилүү орунду анын борбору ээлейт. Ар түрдүү кырдаалдардын негизинде мифтерде дүйнөлөрдү байланыштырган бардык нерсе борборго айланат. Борбор, байыркы адамдардын салттуу дүйнөтаанымын изилдөөчүлөрү белгилегендей, мейкиндик менен убакыттын байланышы бар жана жарала турган жер⁷⁶.

⁷⁶ Ш.Б.Акмолдоева “Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)” Бишкек, 2020. Басмакана“Турар”. 117-118-бб.

Мейкиндик менен убакыттын иреттүүлүгү ортоңку дүйнөнүн – адам дүйнөсүнүн эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири. Ошондуктан, убакыт мейкиндигин уюштуруунун элементи катары өлчөм реалдуу дүйнөгө гана мүнөздүү. Бирок, карама-каршылыктардын (жогору төмөн, оң сол) жардамы менен салттуу маданиятта бүткүл дүйнөнү сүрөттөөгө болот. Салттуу маданият этнографтарынын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, «жогорку» менен «ондун» абсолютизациясы жогорку дүйнөнүн сүрөтүн, ал эми «төмөнкү» жана «солдун» абсолютташтырылган мүнөздөмөлөрүнүн «жыйнагы» төмөнкү дүйнөнүн сүрөтүн тартат. Ал үчүн байыркы кыргыздардын мезгил жөнүндөгү ойлорун дүйнөнүн дагы бир иреттүү башталышы катары кароо максатка ылайыктуу (Как показывают исследования этнографов традиционной культуры абсолютизация «верха» и «правого» рисует картину верхнего мира, а «совокупность» абсолютизированных характеристик «низа» и «левого» дает картину нижнего мира. Для этого целесообразно рассмотреть представления древних кыргызов о времени как еще об одном упорядочивающем начале мира)⁷⁷.

«Манастын» текстинен дагы мисалдарды келтирсе болот, бирок алардын бардыгы адамдардын ырым-жырым аракеттери негизинен жаз жана күз айларында жасалгандыгын көрсөтүп турат. Бул ойгонуу (жаз) же уктоо (күз) дүйнөсүнө багытталган ритуалдык иш-аракеттер үчүн жаз жана күз мезгили эң ылайыктуу мезгил катары эсептелгендиктен болсо керек⁷⁸ деген пикирлер бар.

Эртең менен кечтин бир касиети бар: жарык менен караңгылыктын ортосундагы убакыт, башталышы менен аягынын биримдиги, өтүүнү мүмкүн кылуу. Бул ачык убакыт. Эртең менен мифтик жаратуу жана жалпысынан кандайдыр бир реалдуу менен байланышкан убакыт катары түшүнүлгөн. Кыргыздар жана алардын ата-бабалары бардык топ жылдыздардан өзгөчө таңга жакын Сары Жылдызды (Венера) бөлүп алышканы бекеринен эмес, анткени ал жаңы күндүн келерин жар салган. «Манаста» тактап айтканда, Сары жылдыз (Венера) чыккан мезгилде эң орчундуу окуялар башталат (Утро понималось как время, связанное с творением мифическим и любым реальным вообще. Не случайно кыргызы и их предки из всех созвездий

⁷⁷ Ш.Б.Акмолдоева *“Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)*” Бишкек, 2020. Басмакана“Турар”. 73-б.

⁷⁸ Ш.Б.Акмолдоева *“Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)*” Бишкек, 2020. Басмакана“Турар”. 75-б.

особенно выделяли предрассветную Желтую звезду (Венеру), потому что она возвещала наступление нового дня)⁷⁹. Мисалы, Жакып менен Чыйырды Манастын төрөлүшүн болжоп түшүн жоруганда таңга маал Сары жылдыз чыгып, таң атат.

Таң менен кеч таптакыр карама-каршы коюлбайт. Албетте, алар ар кандай багытта болот, мисалы, өсүү жана азаюу процесстери, күндүн чыгышы жана батышы, бирок ошентсе да булар бир процесстин белгиленген чекиттери.

Дүйнөнүн тартиби мейкиндик-убакыттык бөлүнүүнү гана эмес, ритмдин кайталанышын да болжолдойт. Эгерде адамдын табигый убактылуу ыргактарды кабыл алуусу жөнүндө сөз кыла турган болсок, анда «жаз-күз» жана «таң-кеч» карама-каршылыгы дагы бир түгөйгө: «жай-кыш», «күн-түн» карама-каршы турганын белгилей кетүү керек.

Жаз жана күз – бул кыргыздарда толук өзгөрүү мезгили, статикалык, туруктуу жай менен кыштын ортосундагы өткөөл мезгил, бул мезгилде эч кандай көзгө көрүнгөн сапаттык өзгөрүүлөр болбойт. Бирок, жай менен кыштын туруктуулугу эл үчүн башка баалуулукка ээ. Жай мезгили тынчтыктын, жылуулуктун башталышы катары, бардыгы ток болуп, баары мол болуп турган мезгил деп түшүнүшкөн, б.а. жай оң мезгил катары кабыл алынган (Лето понималось как покой, наступление тепла, как время, когда все сыты и всё в изобилии, т.е. лето воспринималось как положительное время)⁸⁰.

Кыргыздар үчүн мурунтан эле кыш мезгилинин “эң коркунучтуу” жана “эң узун айы” болуп бирдин айы – февраль айы эсептелген. Бул ай азырга чейин “чоюлчаак ай” деп аталып жүрөт.

Баса белгилей кетели, “коркунучтуу” убакыт эски менен жаңы жылдын түйүнүндө, дүйнө “ыдырап”, кайра “төрөлгөн” учурга туш келди. Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, жалпысынан кыш терс мезгил катары кабыл алынган жана бул мааниде жай мезгилине каршы болгон. Кыш башаламандыктын, хаостун

⁷⁹ Ш.Б.Акмолдоева *“Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)*” Бишкек, 2020. Басмакана“Турар”. 75-б.

⁸⁰ Ш.Б.Акмолдоева *“Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)*” Бишкек, 2020. Басмакана“Турар”. 76-б.

башталышы, жылдын өлүүчү мезгили катары түшүнүлгөн, ошондуктан аны күтүү керек. Ушул себептүү кыш кооптуу (чыныгы жана мифтик мааниде) мезгил.

Жай-кыш мезгилинин статикалык, бүтүндүгүнүн чагылышын тилден көрө алабыз. Жайдын эң ысык кырк күнү, кыштын эң суук кырк күнү бир сөз менен “чилде” деп аталат.

Убакытты күн гана эмес, ай жана башка асман телолорунун абалы да аныктаган. Айдын фазаларынын өзгөрүшү да убакыттык бөлүү үчүн колдонулган. Ай айында болгон табигый сапаттык чек: он бешинчи күнгө туш келген толук ай сапаттык убакыт багыты болгон. Андан тышкары, ай бир гана жоготууда болушу мүмкүн. Айтылуу: айдын жарымы караңгы, жарымы жарык сөзү айдын жарымында кубаныч, жарымында кайгы бар дегенди билдирет..

Адамзат дүйнөсүндө мейкиндик жана убакыт максималдуу түрдө конкреттүү. Кыргыздардын күнүмдүк турмушунда убакыттын узактыгы аш (эм) бышым, тамак-аш (эт) ж.б. бышыра турган убакыттын өлчөмү менен да аныкталган. “Манас” эпосунда бул туурасында мындай деп айтылат:

Төрө Манас баатыры

Төрт миң келген капырды

Төгүп канын акыркы

Эт бышым койбой жапырды.

Бакай баштап баарысы....

Алтымыш мин көп аскер

Ат коюшуп калышты

Аш кайнамга калбады?⁸¹

Байыркы адамдардын дүйнөтаанымында дүйнө жалаң эле сүрөттөлүш жана символдор аркылуу эмес, ошол символдор аткарган функция аркылуу да кабыл алынган. Демек, ритуалдык-мифологиялык контекстке кирген ар кандай объектилердин төрөлүү байланышы идеясы дүйнөлүк дарактын аналогу, дүйнөнүн борбору болуп саналат деп саналган (В мировоззрении древних людей мир воспринимался не столько в образах и символах, сколько через функцию, которую эти символы выполняют. Мы уже говорили о том, что поэтому любой объект,

⁸¹ Манас.Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 2-китеп. 217-б.

причастный в ритуально-мифологическом контексте к идее связи рождения, является аналогом - мирового дерева, центра мира)⁸². Дүйнө символдордун жыйындысы катары эмес, иш-аракет катары бар. Дүйнө иш аркылуу таанылат.

Дүйнө өзү төрөлөт, өсүп, өлөт, ошол замат кайра төрөлөт. Дүйнөнүн негизги функциясы – жашоонун үзгүлтүксүздүгү. Адам дүйнөнүн бир бөлүгү катары бир эле нерсеге, тагыраак айтканда, жашоонун тынымсыз жаңыланышына абдан кызыкдар. Бардык ырым-жырымдар жашоону узартууга багытталган. Конкреттүү көрүнүштөрдө дүйнөнүн негизги функциясы ар кандай материалдык, эффективдүү, номиналдык формаларда кийилиши мүмкүн. Адам өздөштүргөн дүйнө ырым-жырымдарда гана эмес, символдордо да ишке ашат. Ал эми символдор конкреттүү көрүнүштөрдү гана бекитсе да, алар толук кандуу “идеянын өкүлдөрү” бойдон кала берет⁸³.

Дүйнөнүн биримдиги мейкиндикти жана убакытты уюштуруунун ар бир деңгээли үчүн анын структурасын кайталоодо көрүнө тургандыгы көп жолу белгиленип келет, мифопоэтикалык аң-сезим үчүн «өзүнүн» жери башка дүйнө менен курчалган, ал байыркы адамдын аң-сезиминде «өз жеринен» борбордон алыстаган сайын уламдан-улам иретсиз жана белгисиз болуп барат. Бул жерде гана, борбордо, кадимки убакыт агып, ишенимдүү мейкиндик координаттары бар.

Мейкиндик жана убакыт дүйнөнү изилдөөнүн формалары катары жана Байыркы кыргыздардын дүйнө моделинин өзүндө дүйнөнүн моделин түзүүгө салым кошкон, бир тектүү эмес жана бейтарап эмес. Турмуштун тынымсыз агымы дүйнөнү цикл катары түшүнүүдө ачык көрүнүп турат. М.М.Бахтин муну ынанымдуу түрдө: «Гротесктик образ кубулушту анын өзгөрүү абалындагы, али бүтө элек метафорадагы, өлүм жана төрөлүү, өсүү жана калыптануу стадиясында мүнөздөйт. Убакыт, болуу менен болгон мамилеси гротесктик образдын зарыл конструктивдүү (аныктоочу) белгиси болуп саналат. Мунун дагы бир зарыл өзгөчөлүгү – анын эки жактуулугу: анда тигил же бул формада өзгөрүүнүн эки уюлдары тең берилген (же белгиленген) – эски да, жаңы да, өлүп жаткан жана төрөлүп жаткан да, башы менен

⁸² Ш.Б.Акмолдоева *“Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)*” Бишкек, 2020. Басмакана“Турар”. 118-б.

⁸³ Ш.Б.Акмолдоева *“Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)*” Бишкек, 2020. Басмакана“Турар”. 118-б.

аягы да. Гротесктик образдын өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарында убакыт өнүгүүнүн эки фазасынын, алгачкы жана акыркы фазаларынын: кыш жана жаз, өлүм жана төрөлүү фазасынын жөнөкөй жана (маңызы боюнча бир эле учурда) берилет. Бул дагы эле примитивдүү сүрөттөр табигый жана адамдын өндүрүштүк жашоосунун фазаларынын циклдик өзгөрүшүнүн биокосмостук айланасында кыймылдашат” деп айткан.

Мифопоэтикалык аң-сезимде дүйнө эмоционалдык түрдө башынан өткөндөй эле эсептелбейт жана бул процесстин мааниси «башка», бирок зарыл жер менен курчалган «өзүнүн» жерин идеалдаштырууда чагылдырылат. Сапаттык жактан дүйнө (Аалам) үч чөйрөгө (деңгээлге) бөлүнөт, бирок алар бир бүтүн катары аракеттенишет.

Демек, биз көрүп тургандай, мейкиндик-убакыттын өздөштүрүлгөн формасынан өсүп чыккан байыркы кыргыз дүйнө модели адамдын дүйнөдөгү орду деген суроого жоопту камтыйт. Кыргыздардын салттуу дүйнөтаанымында жер, адамдар дүйнөсү бардык дүйнөнүн эң жакшысы. Бардык башка дүйнөлөр Ааламдын бул борборунда жашоо үчүн гана бар, анын аты жашоо.

2.4. Кыргыз дүйнөтаанымындагы убакыт түшүнүгү

Убакыт түшүнүгү байыртан эле математика жана физика, ошондой эле философияда маанилүү изилдөө багыты болуп келген. Убакытты баардык нерселердин өзгөрмөлүүлүгүнө алып келүүчү чынжырланган чексиз кыймыл катары аныктаса болот. Физикада убакыт салыштырмалуу түшүнүк. Күнүмдүк жашообуздун негизин түзгөн жана дээрлик башталгыч чекитти түзгөн убакыт биздин жасаган бардык кыймыл-аракеттерибизден, ойлогон суроолорубузга чейин биз менен. Жашообуздун ар бир көз ирмемин белгилеген убакыт дегендин өзү эмне? Убакыт деген барбы деги? Бар болсо кандай жана ал кайда? Бул суроолор ар бир нерсенин, түшүнүктүн маңызын ачуу менен алектенген философиянын убакыттын маңызын ачуу үчүн алдына койгон суроолору. Философия тарыхында убакыт маселесине кайрылган философтор жок эмес. Аристотелдин ою боюнча, убакыт кыймылдын натыйжасы. Убакыттын объективдүү бар же жок экендиги физиканын эң маанилүү жана чечилбеген маселелеринин бири. Аристотель бул илимий маселени кылымдар мурун сезип, материя жок жерде убакыт жана мейкиндик жок деп айткан. Демек, убакыт бардык жандыктарды камтыган чексиз

мейкиндикти туюндурган жана материянын жашоонун негизги формасын туюнткан «мейкиндик» түшүнүгүнө бекем көз каранды. Заттык жашоонун негизги формалары – убакыт, мейкиндик жана кыймыл. Булардын бири болбосо, башкалары жок болмок, муну Альберт Эйнштейн өзүнүн жалпы жана атайын салыштырмалуулук теорияларында далилдеген.

Айтылуу философ Мартин Хайдеггер (1889-1976) боюнча; Убакыт - бул болуу. Башкача айтканда, адам үчүн өмүр менен өлүмдүн ортосунда убактылуу бар болуу дегенди билдирет. Болуу – бул убакыт, ал эми убакыт чектүү, башкача айтканда, ал биздин өлүмүбүз менен бүтөт. Идеалисттер, өзгөчө Лейбниц менен Кант, убакыт чындыгында жок, ал жөн гана адамдын аң-сезиминин долбоору деп ырасташат. Адам убакытта жашабайт, убакыт адамда жашайт” деп Генри Бергсон балким туура айткандыр.

Кечээ көргөн бүгүн жок, ушундай экен дүйнө шок деп өзүнүн кыска жана нуска сөзүндө терең маанини батырган, кадырлуу кыргыз элинде убакыт түшүнүгү кандай каралган, кандай өлчөнгөн деген кызыгуу жаралат.

Кыргыздарда убакыт түшүнүгүнө синоним термин катары “мезгил” сөзү колдонулат. Кыргыз философиясы боюнча саналуу философтордун бири, профессор Ж.Бөкөшов: “Убакыт” деген сөздүн уңгусунда “убак” турат. Андан Алматы, өрүктү дегендей “убакты” (“убактуу”, убакка ээ) чыгып ал убакыт болуп өзгөрүп, маани-мазмун чектери жылышып кетсе керек”⁸⁴ – деп белгилейт. Чынында эле эмне себептен “убакыт” “убакыт” деп аталып калды, башкача аталса болбойт беле? Бул жөнүндө да өз пикирин Ж.Бөкөшов: “Менин болжолумда, бу сөздү да экиге ажыратып карап көрсөк болчудай: у+бак. Ошондо “бак” дегенин байыркы түрктөрдүн “баг” (эге, өкүмдар, баатыр, кудай) деген сөзүнө туташтырып, убакыттын бийлигин, үстөмдүгүн, өкүмүн туюнткан мааниге алып барып такасак... Эми бул философтун жоромолу” – деген таризде билдирет. Менимче, чындыкка жакыныраак, реалдуу чечмелөө, жоромол. Анткени, эч бир түшүнүк өзүнөн-өзү, эч бир нерсеге байланышпастан пайда болуп калбайт.

Кыргыз фольклорунан эзелки кыргыздын убакытка болгон мамилесин көрүүгө болот. Элдик оозеки чыгармачылыгындагы убакыт тууралуу эпостор, макал-лакаптар, ырлар, уламыштар, жомоктор анын кандай баалуу экендигин, кыргыз

⁸⁴ Ж.Бөкөшов “Кыргыз философиясы” Бишкек, 2013. Басмакана «Бийиктик», 146-б.

элинин убакытка кайдыгер эмес болгондугунун далилин көрсөтүп турат. Анткени, убакыт деген эмне? Убакыт эмне менен өлчөнөт? Убакыттын маанилүүлүгү канчалык? Убакыт адам баласынын жашоосуна кандай таасир тийгизет? деген сыяктуу бир катар суроолорго байыркы доордон бери кыргыздар дагы кайрылып келишкен. Убакыт түшүнүгү кыргыз макал-лакаптарында:

“Убакыт - учкан куш”,

“Аккан суунун шарынан, убакыттын батынан корк” ж.б.у.с. убакыттын билинбестен өтүп кетерин айгинелейт, фразеологизмдеринде:

“Бир ок менен эки коён атуу”- убакытты үнөмдөгөн адамга карата айтылса,

“Алты басар” – бул тескерисинче дайыма чала иш кылган, убактысын туура эмес короткон адам жөнүндө айтылган, жаңылмачтарында:

“Кезек – керек,

Кезек келет,

Керек кезек келет деп,

Кезек күтүп кезерип,

Кетпейбизби безерип”⁸⁵ – деп убакыттын кайрылбастыгы туурасында айтылат, жомок жана эпосторунда да кеңири колдонулган.

Бул дегенибиз кыргыздарда убакыт маселеси маанилүү орунду ээлеген. Айталы көптөгөн башка элдердей эле кыргыздар да адегенде убакытты күн менен, анын горизонттун үстүндөгү абалына жараша аныкташкан. Аларда мындай түшүнүктөр болгон: найза бой – таңкы саат 5ке жакын (Күн горизонттун чокусунун бийиктигинде), лассо бой – таңкы саат 7ге жакын, кичи шашке – 9-дун жарымына жакын, чон чекер – 11 жарымдай, чак түш – түштө, чон бешим – саат 3-4кө чейин, кичи бешим – 6-га жакын. Кечки саат 7де, казуучу намаз – болжол менен саат 8де же күн батканда. Жайдын караңгылык маалы куугум деп аталчу – кечки саат 21:00, эл ордуна отурду – саат 22:00 – баары үйүндө болгон учур; Жылдыз толду – саат 23:00 чамасында асман жылдыздарга толгондо; тун ортосу – түнкү саат 3 чамасындагы убакыт айтылган. Кыргыздардын убакытты жогорудагыдай аныктгосу Платондун убакытты «асман менен бирге пайда болгон»

⁸⁵ “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 3-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011.

түбөлүктүүлүктүн кыймылдуу элеси деп аныктаган тезиси менен байланыштырсак болот⁸⁶. Мындан тышкары:

Ак төөнүн карды жарылып жаткан убакыт.

Иштүүгө убакыт жетпейт, ишсизге убакыт өтпөйт.

Убакыттан уттурганың — ырыскыдан куру калганың.

Жел желпинте соккон менен, таң мезгилсиз ата койбос.

Эмгектин деңгээлин мезгил тастыктайт⁸⁷ - сыяктуу бир катар макал-лакаптар да кыргыздардын убакытка канчалык маани бергендигин айгинелеп турат. Анан да ар бир нерсенин өз убагын билүү, бүгүнкуну эртеңкиге калтырбоосу да даана, так көрсөтүлгөн. Ошондой эле адамдардын жашоосу тууралуу да убакытка байланыштырып: «бай кедей болсо үч жыл байлыгын койбойт, кедей бай болсо үч жыл келейлигин койбойт» деп айтышкан. Демек, адам баласынын жүрүм-туруму да көбүнесе убакытка көз каранды деп айтсак болот. Анан да бата бергенде да убакыт негизги орунду ээлейт. Мисалы: «беймаал өлүмдөн сактасын», «мени эч качан бала менен сынаба» деген сыяктуу бата, тилектерди аңдап карасак убактысы келбеген өлүмдөн сактасын деген маанини берет. Дагы бир мисал катары төмөндөгү табышмакты карасак:

“Эч качан болгон эмес,

Жана болбойт дагы,

Бирок ал азыр бар”⁸⁸. Бул жерде сөз “бүгүн” туурасында болуп жатат. Демек, кыргыздар мурунтан эле убакыттын үч мезгилин “өткөн чак, учур чак, келер чак” же “кечээ, бүгүн, эртең” деп бөлүп, маани-мазмунун түшүнүшкөн, дагы тагыраагы түшүнүүгө аракет жасашкан десек болот.

Ошону менен бирге кыргыздардын тарыхы, салты, маданияты, философиясы камтылган «Манас» эпосунда:

Асман менен жериңдин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айын менен күнүңдүн,

⁸⁶ Казарян В.П. *“Понятие времени в структуре научного знания”*. Изд.: Московского университета. 1980.

⁸⁷ <https://bilim-kz.com/ubakyt-zhonundo-makaldar>

⁸⁸ Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары. 1971. 148-б

Бир өзүнөн бүткөндөй -деп сыпатталат⁸⁹. Анан да Манасты тарбиялоодо белгилүү бир убакытка чейин анын атын өзгөртүп өз койчуманынын колуна тапшырганы да туура убакыт аралыгында туура тарбиялануусуна болгон кам көрүү болуп саналат. “Манас” эпосуна улай эле кыргыз элинин кылымдарды карытып келе жаткан салт-санаа, ырым-жырымдарына кайрыла кетели. Алгач эле ымыркай жарык дүйнөгө келери менен “40 күн” деп кыркын чыгарышат. Бул ырымды ар ким ар кандайча чечмелейт, мисалы: адамдын төрөлгөндөн кийинки бул дүйнөгө көнүп кетүүсү, адаптациясы 40 күн жүрөт дегендер да бар. Дагы бир өзгөчө маани берүүчү убакыттык түшүнүк – мүчөл жаш.

Мүчөл жаш — 13 жылда бир келчү өзгөчө мезгил. Тагыраагы, кыргыз эли жыл эсебин он эки жаныбардын аты менен атап, ал цикл ар бир 12 жыл сайын кайталанат. Бул курак бала он экиден өтүп, он үч жашка караганда белгилене баштайт. Мүчөл жашка мисалды Саякбай Каралаевдин варианты боюнча “Манастын” “Семетей” бөлүмүнөн көрө алабыз. Семетей он экиге чыкканда Таласка келип, Бакайга сыр алдырбай турганда, акылман карыя жыл эсебин мындай чыгарат:

“Жыл эсебин алайын,

Эми жылды катка салайын,

Ал эле чычкан, ал эле уй,

Ал эле жылкы, а да барс.

Ал эле коён, ал жылан,

Ал эле тоок, ал улуу,

Ал эле мечин, а да кой,

Ал эле доңуз, ал эле ит,

Айкөлдөн калган кулунум,

Өлбөй жүрсө Семетей

Быйыл он экиге толгон кез”⁹⁰ – деп баатырдын баласын күтүп жүргөн болот. Ошентип, жыл эсебин алып жүргөн Бакай энеси менен кеткен баатырдын баласын тааныйт.

⁸⁹ Ж.Бөкөшов “Кыргыз философиясы” Бишкек, 2013. Басмакана “Бийиктик”, 155-б.

⁹⁰ Саякбай Каралаев, “Семетей”, 1. 230-б.

Адамдын мүчөл жылында ар кандай жагымсыз учурлар болуп кетпесин деген ишеним менен элибиз ар түрдүү ырымдарды колдонушкан. Мисалы: Мүчөл жашын чыгарганда той кылып, мал союп, кан чыгарып, элге тамак-аш беришкен; Мүчөл жашка чыккан баланын жаткан жерин арча менен аластап, жууркан-төшөгүн жаңылашкан; Мүчөлү чыгып жаткан балага кызыл түстөгү кийим кийгизилген; Мүчөл жылы оору-сыркоо, чыгаша, башка кырсыктар келет деп балдарды этият кармашкан.

Дагы бир урунттуу жагдай кыргыздардын адамды акыркы сапарга узатуусу. Көзү өткөн адамды узатуу каадасында да убакыттык ченемдер астейдил колдонулган жана азырга чейин колдонулуп келет. Маркум жерге берилген соң, “бейшембилик” (пайшамбалик), кыркылык (40 күндөн кийин), жылдык белгиленет. Бул жердеги тактап кетүүчү жагдай адам төрөлгөндө да, өлгөндө да 40 күн маанилүү болгондугунун себеби, жогоруда айтылып кеткендей эле төрөлгөндөн кийиники 40 күндөй эле, кайтыш болгондогу 40 күн да аябай маанилүү деп эсептелинет. Адам каза болгон соң денеден жандын толук ажыроосу 40 күнгө созулгандыгы менен байланыштырылат. Демек, кыргыз каада-салты, ырым-жырымы дайыма убакыт менен тыгыз байланышта болуп келген.

Байыркы мезгилден эле, өзгөчө Чыгышта убакытты, мезгилди асман менен жердин жаралышына байланыштырып карап келишкен. Мисалы, улуу ойчул Лао Цзы мындай дейт: “Адам Жерди ээрчийт. Жер Асманды ээрчийт. Асман Даону ээрчийт. Дао өзүн өзү ээрчийт”⁹¹. Ага улай эле : «Асман менен Жер – түбөлүк. Асман менен жер өзү үчүн жаралып-жашабайт, ошондуктан алар түбөлүк»⁹² – деп айткан.

Бирок, убакыт жөнүндө сөз кылып жатып убакыттын эмне экендигин андай албай жаткандыгыбыз өкүнүчтүү. М.Аврелий бул тууралуу: «Мен убакытты жакшы билем, бирок бирөө менден убакыт деген эмне деп сураганда эле билбей калам» деп жооп берген. Дегеним, өзүбүз айланасында сөз кылган түшүнүктүн өзөгүн билбей туруп ал тууралуу сүйлөгөнүбүз канчалык деңгээлде туура? Убакыт маселеси ар дайым актуалдуу бойдон калууда, анткени ар кандай мезгилдерде бул көрүнүш жаңы жана ар кандай фактылар менен жабдылган. Көбүнчө алардын

⁹¹ Лао Цзы. Дао Дэ Цзин. 2000. 5-б.

⁹² Лао Цзы. Дао Дэ Цзин. 2000. 39-б.

ташуучулары карып, өлүп, башка муундарга бул маселе боюнча ойлонууга мүмкүнчүлүк берет.

Байыркы ата-бабаларыбыз бир жылды 4 мезгилге бөлүп: жаз, жай, кыш, күз деп ар бир айды өзүнчө өз аты менен атап келишкен. Бир жылдын 12 айынын аталышын бүгүнкү күндө бир нече кылымдардын өтүшү менен биз 3-жолку өзгөртүлгөн аты менен атап калдык. Тагыраак айтканда, 1694-жылдан баштап Петр I өкүмү менен жаңы жыл 1-январдан баштап кабыл алынып калган.

Мындан бир нече миндеген жылдар мурун жаңыдан кар ээрип жыл башында жерге көк чыгып, жаңыланып, бак-дарактарда күкүк сайрай баштаган үчүн март айын күкүк ай дешкен. Жаңы жыл ушул айдан башталчу. Кийин, бир нече кылымдардан кийин ата-бабаларыбыз бул айды жалган куран деп атап калышкан. Ал эми төмөнкү таблицада жылдын башы байыркы кыргыз атаган аттар боюнча күкүк айынан (жалган куран, же болбосо март) башталып, жылдын аягы корук айга (бирдин айы, февраль) чейин кандайча аталып келгени көрсөтүлүп турат.

Байыркы кыргыз календары:	Орто кылымдагы кыргыз календары:	Азыркы аталышы:
күкүк ай	жалган куран	март
чилде ай	чын куран	апрель
сарыча ай	бугу	май
кыркүйкөк ай	кулжа	июнь
мизам ай	теке	июль
карача ай	баш оона	август
казан (согуш)	аяк оона	сентябрь
канжар ай	тогуздун айы	октябрь
акпаң ай	жетинин айы	ноябрь
чил айы	бештин айы	декабрь
баш ай	үчтүн айы	январь
корук ай	бирдин айы	февраль ⁹³

Б. Солтоноев: "...кыргыз күнү-түнү ичиндеги мезгилди болжол убакыт менен пайдалана келген. Ал убактардын баарысы 33кө бөлүнүп төмөнкүлөр:

⁹³ Китептер сериясы. Ата-бабалар табериги . 2011. Бишкек: Бийиктик . 576- бет.

1. Таң каракчы; 2. Таң дүмпөйүү; 3. Таң кулан өөк; 4. Таң кылаюу; 5. Таң аппак атуу; 6. Күн чыккан; 7. Күн тоо-тоонун башына тийген; 8. Күн көтөрүлгөн; 9. Күн текши тийген; 10. Шашке; 11. Улуу шашке; 12. Жалган түш; 13. Чак түш; 14. Түш кыя; 15. Түш оогон; 16. Сарт бешим; 17. Кыргыз бешим; 18. Ала көлөкө; 19. Дигер; 20. Күн батар; 21. Күн батканда шам; 22. Бүүрүл-киши таанышар-таанышпас (тааныр-таанылбас); 23. Эл аягы басыла; 24. Куптан; 25. Тамак ичээр; 26. Тамакты текши ичкен, эл жатар; 27. Эл текши жатканда; 28. Уйкуга кирерде; 29. Текши уктаганда, оор уйку; 30. Түн ортосуна жакын; 31. Түн ортосу; 32. Түн ортосу оогондо; 33. Таңга жакын”⁹⁴.

Кыргыз саресепчилигинде, “күн-түн” (сутка) убакыт маалдарын эсептөөнүн тартип-мыйзамдары болгон. Ал жогоруда көрсөтүлгөн убакыт маал аталыштары, маал эсептөө ыкмалары ушул кездерде жогорудагыга окшош, жалпылап айтуу даражасына жетип унутулган да, кыргыздын жөрөлгөлүү күн санак мыйзамы бүдөмүккө учураган. Ал тургай, “күн-түн маалдарынын аталыштары тарыхтын узак жүрүшүндө, кээ бир маал аталыштары башка тилдерден кирип, мурдагы аталыштарга маанилеш болуп айтылып жүргөндөрү да көп болуп, тегинде, бир “күнү-түндү” 24 сааттык аталышы көбөйүп, жогоркуларга окшош отуз нече аталышка жеткени көрүнүп турат. Бирок, кыргыз саресепчилиги байыртадан эле “күн-түндү” азыркы дүйнөлүк күн календарында айтылып жүргөн 24 сааттык системаны карманып келгенин, алардын күндү күзөтүү өзгөчөлүгүнөн улам айтууга болот.

Кыргыз жөрөлгөлүү күн эсепчилик мыйзамында (күн календарында) “күн-түндү” (сутканы) экиге бөлгөн. Ал убакыттарды “күндүз” жана “түндөсү” деген аталмалар менен атаган. Дагы бир жагынан ушул эки чоң убакыт маалын (күн-түндү) жалпылап, “саар, түш, кеч, түн” деген төрт убакыт бөлүгүнө бөлгөн. Андан соң күн эсепчилигин ушул төрт бөлүк негизинде ар бир сааттык маалдарга бөлүп пайдаланган. Мындай бөлүү жер шарынын күндү айлануу жүрүшүндөгү өз тутумунда айланган 24 сааттык мыйзамына туура келген.

1. Күндүзү. Кыргыз саресепчилигинде, “күн-түн” (сутка) аталган бир убакыт бирдигинин бир бөлүгү күндүз болуп, ал жер жарык кезди көрсөткөн. Ооба, азыркы илимде айтылган жер шарынын өз тутумунда айлануу жүрүшүндөгү күн жарыгы

⁹⁴ Б. Солтоноев, “Кыргызда жыл эсеби”, “Кыргыздар” 1- том, 1993- жыл. 101-б.

тийген капталына туура келген убакыт күндүз деп аталган. Кыргыз саресепчилигинде күндүз саар, түш, кеч деген үч убакыт бөлүгүн өз ичине алган. Атап айтканда, таң аткандан, көз байланып түн киргенге чейинки кезди күндүз деп аташкан.

2. Саар. Саар жер жарыгандан күн текши тийген кез аралыгы. “Саар” сөзүнө маанилеш “эрте менен” сөзү эл ичинде колдонулат. “Саар” убакыт бирдиги кыргыз жөрөлгөлүү күн санак эсепчилигиндеги “күн-түн”, 24 сааттык убакыттын баш маалы, күндүз убакыт маалынын да башталышы болуп, “саар” эки убакыт маалына, “таңга маал, күн тийген маалга” бөлүнгөн. Таңга маал: таң каракчысы (“эре-сере” деп да аталат), таң бүрүүлү, таң кылаюусу, таң кулан өөк болгону, таң аппак атуусу деген убакыттарга бөлүнгөн. Ал эми күн тийген маал: күн тоонун башын чалган убакыт, күн тоонун капталына түшкөн убакыт, күн сайга түшкөн убакыт, күн текши тийген убакыт деген кездерге бөлүнгөн.

3. Түш. Жалган түштөн түш оогон кезге чейинки убакыт аралыгын көрсөтөт. Бул убакыт “күн-түн” (сутка) эсепчилигинин экинчи убакты, күндүз убактынын орто бөлүк кези болгон. Түш деген убакыт жалпысынан түштөн мурда жана түштөн кийин деген эки жалпылама убакытка бөлүнөт. Түштөн мурдагы убакыт: козу түш, жалган түш, чак түш, түш оогондо деп бөлүнөт. Козу түш маалында күн буйла бою көтөрүлгөн болот. Козу түш маалы түш маалынын башталышы катары эсептелет. Козу түш дегени койчулук эмгегинде эрте менен койду жайытка чыгарып, козуну көгөндөн жайытка жаюу маалынын калыпташкан убакты эсептелет. Ал эми жалган түш күн көтөрмө бою көтөрүлгөн кези, түш маалынын экинчи мерчеми болуп, чак түшкө чукулдап калган маал. Чак түш күн аркан бою көтөрүлүп, күн как төбөгө жеткен кез. Чак түш түштөн мурда менен түштөн кийиндин аралыгындагы убакыт болуп, өзүнчө түшкү маалды ээлейт. Түштөн кийинки убакыт: түш оогон кез, ал күн төбөдөн чылбыр бою ооп бараткан кез болот. Эрте бешим, бул күн көтөрмө бою ооп кеткен кез болот. Кеч бешим, бул күн олтурууга аркан бою калган кез болот. Андан кийинки маал күн кылгылдап калган кез болуп, күндүн илеби батыш тоого (батыш көк жээкке) тийген кезге туура келет.

4. Кеч. Күн олтургандан түн киргенге чейинки убакытты көрсөтөт. Эл ичинде “кечиндеси, кечкурун” деген маанилеш айтылыштары менен аталат. Кеч күндүздүн эң соңку маалы эсептелет. Бул убак жан-жаныбарлардын бир күндүк кыймылынын соңуна чыгар убакыты катары каралат. Саар жана кеч, өндүрүш эмгегинде, көбүнчө

кошумча иштер маалы катары каралат да, “саар- кеч иштелген иштер, эртели-кеч бүткөрүлгөн жумуштар” деген сыяктуу сүйлөмдөрдөн “күн-түн” (сутка) убактысындагы эс алуу убакыттары экени билинет. Ал саар жан-жаныбар кыймылынын башталыш убакты болсо, кеч кыймылдын соңуна чыгаар маалы катары эсептелген убакыт. Кеч убакыт бирдиги өз ичинен: күүгүм маал, бүрүүл маал, көз байланган маал, караңгы түшкөн маал деген убакыттарга бөлүнгөн.

5. Түндөсү. Кыргыз саресепчилигинде, “күн-түн” (сутка) аталган бир убакыт бирдигинин бир бөлүгү түндөсү болуп, ал караңгы түшкөн кезди көрсөткөн. Ооба, азыркы илимде айтылган жер шарынын өз тутумунда айлануу жүрүшүндөгү күн жарыгы тийбеген капталына туура келген убакыт түндөсү аталган. Кыргыз саресепчилигинде түндөсү убактын бир нече убакыт маалдарына бөлүп пайдаланган. “Түндөсү” аталган бул убакытты түн кирген кез, түн ортосу болгон кез, таң атарга жакын кез деген убакыт мерчемдерине бөлүнгөн.

6. Түн кирген кез. Бул түндөсү деген убакыт бирдигинин башталыш маалы болуп, күндүздүн эң кечки маалы “караңгы түшкөн” маалдын уландысы. Түн кирүү менен асмандан жылдыздар көрүнө баштайт. Түн киргенден кийинки маалдарды кыргыз эсепчилиги: эл жатаар маал, оор жатаар маал, түн бышкан маал деген убакыттарга бөлгөн.

7. Түн ортосу. Түндүн жарым убакыты болуп, түн ортосунда, асманга жылдыз такта болот. Асманда ошол мезгилде көрүнүүгө тийиштүү жылдыздардын бардыгы көрүнөт. Бардык жандуу оор уйкуда болот. Түн ортосу дагы: түн ортосу кыйгаган маал, түн ортосу оогон маал деген маалдарга бөлүнөт.

8. Таң атарга жакын. Бул маал түндөсүнүн күндүзгө уланар убакыты болуп, ал: таң дүмпүйүү, таң сүрүү деген маалдарга бөлүнөт. Таң сүргөн маалы чыгыш жак асман агарып келет да, жылдыздар өчө баштайт. Таң сүрүү маалы, күндүздүн сааркы убакыт мерчеминдеги “таң каракчысына” уланат.

Жөрөлгөлүү күн маалдарын азыркы убакыт сааттарына беттештиргенде сааркы убакыттар: Таң каракчысы саат 4.00, таң бүрүүлү саат 4.30, таң кылаюусу саат 5.00, таң кулан өөк болгону саат 5.30, таң аппак атканы саат 6.00, күн тоонун башын чалган убакыт 6.30, күн тоо капталына түшкөн убакыт саат 7.00, күн сайга түшкөн убакыт саат 7.30, күн текши тийген убакыт саат 8.00 .

Түшкү убакыттар: козу түш саат 9.00, жалган түш саат 11.00, чак түш 12.00, түш оогондо саат 15.00, бешим саат 16.00, кеч бешим саат 17.00, күн отурган маал 18.00.

Кечки убакыттар: күүгүм маал саат 18.30, көз байланган маал саат 20.30, караңгы түшкөн маал саат 21.30;

Тункү убакыттар: эл жатаар маал саат 22.00, оор жатаар маал саат 23.00, түн ортосу маал саат 24.00, түн ортосу оогон маал саат 02.00, таң сүргөн маал саат 03.00.

Жогорку убакыттар тек демейки убакыттарга каратылган, болжом убакыттар болуп, географиялык убакыт районго, күндүн узун-кыскалыгына карай бир саат, бир жарым сааттан айырма көрүлүп турат. Ал жайкы убакыт дайыма бир сааттан созулуп кетет. Мисалы, жайдын күнү күүгүм маалы 19.30да болбой, 20.30- 21.00га созулуп кеч караңгы кирет. Ал кышкы убакыт дайыма бир сааттан мурда болот. Мисалы, кеч күүгүм саат 19.30да болбой, 18.00-18.30дарда болуп калат. Айта кетүүчү жагдай, бул убакыттар кыргыздын жөрөлгөлүү турмушунда гана пайдаланылат⁹⁵.

Кыргыз тилинде сан атоочтордун катмарында өлчөм сөздөр бар, бирок ал арналуу «өз бала» болуп кете элек. Болбосо, кыргыз тилиндеги өлчөм сөздөр өзүнчө бир сөз түркүмү болууга жарай турган көлөмдө болчу. Төмөндө убакыт өлчөм сөздөрдү көрөлү.

Тамактын бышуу убакты менен туюнтулган өлчөм сөздөр: “аш бышым” бул убакыт чамасы 1.00 саат, “чай кайнам” бул убакыт чамасы 0.30 саат, “эт бышым” бул убакыт чамасы 1.30 саат. ж. б.

Аракеттин бүтүү убакты менен туюнтулган өлчөм сөздөр: «бээ саам» желедеги бээни саашта ар бир саам убакыт “бээ саам убакыт” деп аталат. Бул болжолдуу 2.00 убакыт аралыгында бир бээ саам убакыт болот. Саар мененки убакыт текши күн тийген маалда (саат 8.00дө) бээ байланса, саат 10.00дө бир бээ саам убакыты болот. “көздү ачып-жумганча” бир секунддук убакыт өлчөмүн туюнтат. “Отуруп-турганча” бир мүнөттүк убакытты туюнтат. “Кирип-чыкканча” (киши жаманы кирип-чыкканча) эки мүнөттүк убакытты туюнтат.

Күн бирдиги менен туюнтулган өлчөм сөздөр: “жарым күн”, “түшкөлөк” (күндүзгү убакыттын түшкө чейинкиси), бир күн, күнчүлүк (күндүз кечке чейин), күн- түн, күндү күндөп, түндү түндөп (сутка), бир түн (түн бою), жарым түн (түн ортосуна чейин) ж.б.

⁹⁵ Макелек Өмүрбай уулу. “Кыргыз саресепчилиги күн санак, ай санак, жыл санак”. 2021. Бишкек: Бийиктик плюс. 16-20- бб.

Апта саресепчилиги. “Апта” сөзү кыргыз тилине фарс (иран) тилинен келген. Апта 7 күндүк бирдик убакытты туюнта турган сөз болуп, “күнү-түндөн” (суткадан) кийинки узун убакыт бирдик өлчөмү, бир айдын ичиндеги төрт кертим убакыт бирдиги апта аталат⁹⁶.

Аң уулоо бул кыргыздардын ата-бабасынан бери келе жаткан көрүнүш. Көбүнчө аркар, кулжа, текелерге аң уулап келишкен. Аң уулоочулук кыргыз элинин убакытты, мезгилди түшүнүүсүндө да өз таасирин тийгизген. Мисалы, кыргыздар эзелтеден эле кайберендин жашоо-шартын жакшы билишкен. Ошондон улам жыл эсебиндеги айлардын аттары да кайберенге байланыштуу коюлуп калган десек болот. Мисалы:

1. Жалган Куран (февраль) айы: Куран – деп кыргыздар эликтин текесин айтышат. Элик тогуздун айында (сентябрь) жүгүрүп жана токтолот. Жалган Куранда жаңыдан бала түйүлөт, бооз, кысыры жалганбы, чынбы белгисиз арсар чагы. Ошол себептен “жалган Куран” деп аталган.
2. Чын Куран (март) айы: Чын куранда бала көтөрүп калганы белгилүү, ошондуктан бул айды чын куран дейт.
3. “Бугу” (апрель) айы. Бугу “баш оонанын” (июль) аягында ышкырат (ызгырык) дейт. Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп, кезген чагы. Апрель айында төлдөгөнү үчүн – бугу дейт.
4. “Кулжа” - (май) айы. Кулжа “жетинин айында” (октябрь) жүгүрүп, “бештин айында” (ноябрь) токтолуп, майда тууйт, ошол себептүү кулжа айы дейт.
5. “Теке” (июнь) айы: Теке “бештин айынын (ноябрь) 20 сынан, абдан озгону 30на чейин жете кезет. “Үчтүн айынын (декабрь) башында жүгүрөт. Жут болоор жылы 15 күн кеч жүгүрөт дешет көптү көргөн карылар.
6. “Баш оона” (июль) айы: Бугу “баш оонанын” (июль) аягында “аяк оонанын” (август) башында башы ооган жакка кетип кезип жүрөт. Ушул себептен “Баш оона” десе керек.
7. “Аяк оона” (август) айы. Бугунун аягы тынбай маралга кыйгач жүгүргөн чагы болуп калгандыктан бул айды “аяк оона” деп айтылып калганы белгилүү⁹⁷. Бул жерде көрүнүп тургандай биз кыргыздар үчүн убакыт ар дайым маанилүү болуп

⁹⁶ Макелек Өмүрбай уулу. “Кыргыз саресепчилиги күн санак, ай санак, жыл санак”. 2021. Бишкек: Бийиктик плюс. 21-б.

⁹⁷ А.С. Мурзакматова. *Кыргыз этнографиясы*. Нарын 1997. 46-47-66.

келген. Анткени, жашоо-турмуш жүрүп, кандайдыр бир процесс бар жерде убакыт сөзсүз түрдө болуучу барлык. Буга мисал тээ илгертен жазылып калган Орхон-Энисей жазмаларында (Күл Тегиндин эстелигинде) да убакыт туурасында Көк теңир, кара жер менен байланыштырылып айтылган жерлери бар. Теңир демекчи, “убакытты Теңир берет”, адам баласы ажалдуу⁹⁸ – деп да айтылат.

Убакыт дегенде ар дайым мейкиндик менен чогуу караларын, бул эки түшүнүк илимде болобу, философияда болобу дайыма бирге, ажырагыс, чырмалышкан түрдө талданып келет. Бириси айтылган жерде экинчиси да айтылат, бири бар жерде экинчиси да бар. Башкача айтканда, бири-бирисиз экөөнүн тең маани-маңызын толук ачып берүү мүмкүн эмес. Мунун дагы бир себеби экөөнү эриш-аркак караган учурубозда деле жарытарлык так бир жыйынтык ушул убакка чейин чыга электиги баарыбызга маалым. Андыктан бул эки түшүнүктү ажыратып кароонун канчалык туура же эмес экендигин ушундан деле байкаса болот.

Кыргыз дүйнөтаанымында бардык нерсенин “убак, сааты” келгенде болгону жакшы деген ой-түшүнүк бар. Тактап айтканда, ар бир нерсенин, жакшылык-жамандык же сүйүнүч-күйүнүч болобу өз убагында болгону акылга сыярлык деп эсептелинет. Мисалы, күнүмдүк турмушта “сааты чыкканда, убагы келгенде, убак-сааты чыкканда” деп көп колдонулат. Демек, канчалык шашып же кейип-кепчисек да боло турган нерсени тездетип же акырындатып коё албайбыз. Бир четинен караганда убакыт – тагдырыбыз менен да ажырагыс бүтүндүктө. Анткени айтып коюшат эмеспи “тагдырдан качып кутулбайсың”, “бешенеге эмне жазылса ошону көрөсүн” деп, түздөн-түз убакыт менен байланыштуу. Жөнөкөй эле мисал, күн чыгыш үчүн күн батыш керек, башкача айтканда “күн батмайын таң атпайт”. Ушул сыяктуу эле адам баласы, же кайсы бир жандык бул дүйнөгө кайра өлүү үчүн жаратылат деп коюшат. Туура, бирок ошол өлүмгө жетүү үчүн, тагыраагы өлүш үчүн биринчи төрөлүш шарт болуп жатпайбы. Бул тараптан алганда убакыт – бул дүйнөнүн мыйзамченемдүүлүгү. Убакыт – бул табияттын мыйзамченемдүүлүгү.

⁹⁸ Сыдыков С. Конкобаев К. 2001. 65, 73-6.

КОРУТУНДУ

Бул изилдөөдө философиялык маселе катары убакыт түшүнүгү каралган. Биринчи бөлүм философиянын дүйнөлүк тарыхындагы убакытты жана анын ар кандай философиялык системалардагы ролун изилдөөгө арналган. Бул жерде убакыт татаал жана көп кырдуу түшүнүк экени, анын философиялык багытына жараша ар кандай жоромолдор бар экендиги белгиленди.

Убакытты изилдөө - философиянын дүйнөлүк тарыхында маанилүү тема. Көптөгөн философтор убакыттын табиятына, анын биздин жашообуздагы жана дүйнөнү түшүнүүдөгү ролуна көңүл бурушкан. Философия тарыхында убакытка байланыштуу төмөндөгү негизги философиялык ойлор жана түшүнүктөр:

Аристотель өткөн чак, азыркы учур жана келечек түшүнүктөрүн камтыган убактылуу категориялардын татаал системасын иштеп чыккан. Ал ошондой эле убакытты нерселердин кыймылы жана өзгөрүшү менен байланыштырган.

Гиппонун Августини убакытты диний ишенимдин контекстинде караган. Ал Кудай убакыттан тышкары жана аны жараткан, ал эми убакыт категориялары адамдын түшүнүгү үчүн гана бар деп эсептеген.

Рене Декарт убакытты объекттердин бөлүштүрүлүшү жана кыймылы менен байланышкан математикалык чоңдук катары элестеткен. Анын философиясында убакыт тышкы, объективдүү кубулуш катары каралган.

Иммануил Кант убакыттын структурасы жөнүндө теорияны иштеп чыккан, аны субъективдүү тажрыйбанын бир түрү катары караган. Ал мейкиндик жана убакыт биздин дүйнөнү түшүнүүнүн негизин түзгөн кабылдоонун априордук формалары деп эсептеген.

Генри Бергсон өзүнүн абстрактуу илимий концепциясынан айырмаланып, убакытты интуитивдик түшүнүү идеясын жактаган. Ал убакытты жашоо тажрыйбасы жана узактыгы аркылуу түшүнүү керек деп эсептеген.

Мартин Хайдеггер дүйнөдөгү биздин жашообузга байланыштуу убакыттын экзистенциалдык түшүнүгүн сунуш кылган. Ал убакыт көз ирмемдердин ырааттуулугунан да тереңирээк нерсе жана ал биздин болуу жөндөмүбүздү аныктайт деп ишенген.

Бул философия тарыхындагы философтор тарабынан изилденген мезгилге байланыштуу идеялардын жана концепциялардын айрымдары гана. Алардын ар бири убакыттын табиятын жана анын маанисин адамдын жашоосунун жана тажрыйбасынын контекстинде түшүнүүгө салым кошкон.

Убакыт илимий анализдин татаал жана көп кырдуу предмети болуп саналат жана аны изилдөө физика, философия, психология, биология жана башка илимдер сыяктуу түрдүү дисциплиналарды камтыйт.

Убакыттын физикалык аспектиси: физика жаратылышты сүрөттөөдө негизги фундаменталдык чоңдуктардын бири катары убакытты изилдейт. Салыштырмалуулук теориясы жана кванттык механика убакытты жана анын убакыттын кеңейиши жана кванттык эффекттер сыяктуу касиеттерин түшүнүүгө негиз түзөт.

Убакыттын философиялык аспектиси: философия убакыттын табияты, анын маңызы жана мааниси жөнүндө суроолорду берет. Философтор убакыттын сызыктуулугу, себептүүлүк, эрк эркиндиги жана өткөн, азыркы жана келечектин байланышы сыяктуу түшүнүктөрдү карашат.

Убакыттын психологиялык аспектиси: Психология адамдар убакытты кантип кабылдап, өлчөй турганын жана өз иш-аракеттерин убагында кантип уюштуруларын изилдейт. Убакыттын психологиясын изилдөө биз окуялардын узактыгын, убакыттын сезимин жана убакыт аралыгы түшүнүгүн кантип кабыл аларыбызды түшүнүүгө жардам берет.

Убакыттын биологиялык аспектиси: Биология организмдерге күн бою өзгөрүп жаткан шарттарга көнүүгө жардам берген циркаддык ритмдер жана биологиялык сааттар сыяктуу биологиялык ритмдерди жана циклдерди изилдейт. Бул багыттагы изилдөөлөр ошондой эле карылык процессин жана жаштын биологиясын түшүнүүгө жардам берет.

Убакыттын социалдык жана маданий аспектиси: убакыттын социалдык мааниси жана маданий айырмачылыктары бар. Социология жана антропология адамдардын өз убагында кантип уюшулгандыгын, аларда убакыт жөнүндө кандай идеялары бар

экенин жана социалдык жана маданий факторлор биздин убакытты түшүнүүбүзгө кандай таасир тийгизерин изилдейт.

Бул убакытты талдоо ыкмаларынын айрымдары гана жана ар бир дисциплина бул кубулушту түшүнүүбүзгө өзүнүн уникалдуу салымын кошо алат. Убакытты изилдөө көп кырдуу жана илимдин көптөгөн тармактарына изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун арттырып келет.

Экинчи бөлүмдө кыргыз философиясында убакыт маселесин кароонун методологиялык негиздери каралды. Кыргыз философиясында убакыт маданияттын, тарыхтын жана улуттук көз караштын контекстинде карала тургандыгы белгиленди. Кыргыздардын дүйнөтаанымындагы убакыт түшүнүгү жаратылыш, жашоонун циклдик мүнөзү жана руханий аспектилери менен тыгыз байланышта.

Кыргыз элинин философиясында, дүйнөтаанымында мезгил өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз философиясы менен маданияты тарыхый өнүгүүдө терең тамыр жайып, мезгил жөнүндөгү кайталангыс идеяларды камтыйт.

Кыргыз философиясын башка көптөгөн философиялык салттар сыяктуу эле убакыт маселеси жана аны түшүнүү кызыктырат. Калыптанып калган жана системага салынган кыргыз философиялык системасы жок экендигине карабастан, кыргыз философиясындагы убакыт маселесин жана кыргыз дүйнө таанымындагы убакыт түшүнүгүн кароонун айрым методологиялык негиздерин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Кыргыз философиясында убакыт маселесин кароонун методологиялык негиздери:

1. Маданий таасирлердин синтези: Кыргыз философиясы ислам, түрк шамандык салты жана буддизм сыяктуу түрдүү маданий салттардын жана диндердин таасирин чагылдырат. Бул ар түрдүү маданий парадигмалардын таасири биригип, өз ара аракеттенүүчү убакыт маселесин кароо үчүн атайын методологиялык негизди түзөт.

2. Космологиялык көз карашты эске алуу: Кыргыз философиясында дүйнөнү ар кандай космостук күчтөрдүн жана элементтердин өз ара аракети катары кабыл алуунун туруктуу салты бар. Бул убакытты космостук тартиптин бир бөлүгү

катары түшүнүүгө таасирин тийгизет жана циклдүүлүк жана кайталануу идеяларын камтыйт.

3. Кыймыл жана жеңүү түшүнүгү: Кыргыз философиясы жашоодо кыймыл жана жеңүү идеясына көңүл бурат. Ал убакытты өзгөрүүнүн жана өнүгүүнүн үзгүлтүксүз процесси катары түшүнөт, мында негизги көңүл тоскоолдуктарды жеңүүгө жана жеке өсүүгө багытталган.

4. Маданий контекст: Кыргыз философиясында убакыт маселесинин каралышы маданий контекст жана тарыхый окуялар менен тыгыз байланышта. Анда кыргыз элинин жамааттык тажрыйбасы жана анын социалдык, саясий жана экономикалык шарттарда мезгилге болгон мамилеси чагылдырылган.

Кыргыздардын дүйнө таанымындагы убакыттын циклдүүлүгү кыргыздардын дүйнө таанымында убакыттын циклдик мүнөзү идеясы үстөмдүк кылат. Убакыт өзгөрүп турган жана баштапкы чекитке кайтып келген кайталануучу цикл катары кабылданат. Бул шамандык салттын жана аалам идеясынын таасири менен шартталган. Мезгилдин ыйыктыгы кыргыздын дүйнө таанымында мезгил ыйык мааниге ээ. Бул жөн гана окуялардын агымына караганда тереңирээк жана маанилүү нерсе катары кабыл алынат. Убакыт руханий жана космостук күчтөр менен байланышкан өзгөчө бир нерсе катары каралат. Жаратылыш менен байланышта кыргыз философиясы убакыттын жаратылыш менен байланышына көңүл бурат. Убакытты түшүнүү жыл мезгилинин алмашуусу, жылдыздардын кыймылы жана башка жаратылыш кубулуштары сыяктуу табигый циклдерди байкоого негизделген. Бул жашоонун жана дүйнөдөгү табигый тартиптин бир бөлүгү катары убакыт идеясын түзөт. Өмүр жолу жана мезгили кыргыздын дүйнө таанымында мезгил өмүр жолу, инсандын өнүгүү жолу менен байланышкан. Убакыт жеке өсүү, өзүн-өзү өркүндөтүү жана өзү жана айланадагы дүйнө менен гармонияга жетишүү үчүн зарыл шарт катары каралат.

Кыргыздардын дүйнө таанымында убакыт адамдын жашоосуна, ишмердүүлүгүнө байланышкан окуялардын үзгүлтүксүз агымы катары каралат. Убакыт өзүнүн маңызы жана энергиясы бар жандуу нерсе катары кабылданат. Бул жөн гана абстракттуу өлчөм эмес, тескерисинче, табигый жана маданий кубулуштар аркылуу сезилип, түшүнүлөт.

Кыргыз философиясында түбөлүктүүлүктү жана убакыттын уландысын билдирген «түбөлүктүк» (түбөлүк убакыт) деген түшүнүк бар. Бул концепция убакыттын башталышы жана аягы жок, ал тынымсыз агып турат жана бардык өткөн, азыркы жана келечектеги окуяларды камтыйт деген идеяны чагылдырат.

Ошондой эле кыргыз философиясында убакытты түшүнүүнүн маанилүү аспектиси анын жаратылыш жана мейкиндик менен байланышы болуп саналат. Кыргыз элинин турмушунда табияттын орду чоң, убакыт табигый циклдердин жана өзгөрүүлөрдүн контекстинде көрүнөт. Кыргыз маданияты мезгилге, анын жүрүшүнө байланыштуу образдарга, символдорго жана ырым-жырымдарга бай. Ошентип, кыргыз философиясында убакыт түшүнүгү анын уландысы, жаратылыш жана коом менен байланышы, ошондой эле инсандын калыптанышына жана адам коомунун өнүгүшүнө тийгизген таасири жөнүндөгү идеяга негизделген. Бул негиздер кыргыз маданиятында жана философиясында уникалдуу убакытка көз карашын түзөт. Убакыт түшүнүгүнүн кыргыздардагы тарыхый жана логикалык мааниси алардын каада-салттарынын, үрп-адаттарынын, мифологиясынын көз карашынан каралып чыккан. Убакыт адамдын жашоосуна таасирин тийгизип, анын жүрүшүн аныктап турган мезгил менен адамдын өз ара аракетин да баса белгиленди. Башка элдер сыяктуу эле кыргыздар үчүн да убакыт түшүнүгү маанилүү тарыхый жана логикалык мааниге ээ. Кыргыздар бай тарыхы, маданияты бар эл болгондуктан, алардын мезгил түшүнүгү жашоо-турмушу, каада-салты, ишеними менен тыгыз байланышта.

Кыргыз маданиятында батыштын сызыктуу убакыт түшүнүгүнөн айырмаланган салттуу убакыт түшүнүгү бар. Кыргыздар убакытты циклдүү жана кайталануучу нерсе катары көрүшөт. Алар окуялардын жана кубулуштардын мезгил-мезгили менен пайда болушуна жана жок болуп кетишине ишенишет. Убакыттын циклдик табияты жөнүндөгү бул түшүнүк кайра жаралуу жана түбөлүктүүлүк идеясы менен байланышкан.

Бирок азыркы кыргыз коомчулугунда, өзгөчө шаар жеринде батыштын сызыктуу убакыт түшүнүгү да бар экенин белгилей кетүү керек. Алар Григориан календарын колдонуп, күнүмдүк жашоосунда так графикти карманышат.

Ошентип, кыргыздарда убакыт түшүнүгү алардын маданияты, каада-салты, ишеними менен байланышкан тарыхый жана логикалык мааниге ээ. Алар убакытты циклдик, мурас жана кайра жаралуу менен байланыштырышат, бирок азыркы жашоодо сызыктуу убакытты да карашат.

Убакыт түшүнүгүнүн кыргыздардагы тарыхый жана логикалык мааниси алардын салттуу маданияты, жашоо образы жана тышкы дүйнөгө болгон мамилеси менен байланышкан. Кыргыздар илгертен жарым көчмөн жашоо образын өткөргөн, мал чарбасы жана көчмөн мал чарбачылыгы менен алектенген эл. Бул алардын убакытты түшүнүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген.

Кыргыздардын жаратылыш жана табигый циклдер менен тыгыз байланышы болгон жана азыр да бар. Алар мезгилдерге, күндүн, айдын кыймылына жана башка табигый факторлорго көңүл бурушкан. Алар үчүн убакыт жаратылыштын циклдери жана айлана-чөйрөдө болуп жаткан окуялар менен тыгыз байланышта.

Кыргыз элинде доорго, турмуштук окуяларга байланыштуу ар кандай каада-салттар, ырым-жырымдар бар. Алар жаратылыш кубулуштарына байкоо жүргүзүү жана айдын кыймылына негизделген календарларды колдонуу аркылуу убакыттын эсебин жүргүзүшөт. Мындай календардын бир мисалы — 12 жылдык циклге негизделген салттуу кыргыз календары, мында ар бир жылдын жаныбар менен байланышкан өзүнүн аталышы бар.

Кыргызстандын заманбап коому дүйнөлүк маданиятта кабыл алынган дүйнөлүк стандарттарга жана убакыт концепцияларына барган сайын ыңгайлашып баратканын белгилей кетүү маанилүү. Бирок, салттуу убакыт түшүнүктөрү дагы эле бар жана көптөгөн кыргыздар үчүн, өзгөчө айыл жеринде жана улуу муундун арасында маанилүү.

Жыйынтыктап айтканда, убакыт көп аспектиери жана чечмелөөлөрү бар маанилүү философиялык маселе экенин белгилей кетүү керек. Кыргыз философиясында убакыт улуттук маданиятты, дүйнө таанымды эске алуу менен каралып, ага өзгөчө специфика берет. Кыргыз философиясынын убакыт тармагындагы мындан аркы изилдөөлөрдө мезгил жөнүндөгү каада-салттарды, ырым-жырымдарды жана мифологиялык ойлорду, анын адам жашоосунун ар кыл чөйрөсүнө тийгизген таасирин кеңири талдоо камтылышы мүмкүн.

Колдонулган булактар

- Heidegger, M. *Varlik Ve Zaman*. Çeviren: Aziz Yardımlı. 2004.
- Kant, I. *Kritik Der Praktischen Vernunft / Pratik Aklın Eleştirisi*. Çevirenler: Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı. 1999.
- Volkelt, J. *Phänomenologie und Metaphysik der Zeit*, B., 1925.
- Абрамзон, С. М. *Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер* – ISBN 9967–11–042–2// Которгондор: С.Мамбеталиев Д.Сулайманкулов, С.Макенов. Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1999.
- Акмолдоева, Ш.Б. *Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса “Манас”)* Бишкек: Б:Турар, 2020.
- Аксенов, Г.П. *Причина времени*. М.: 2001.
- Андреев, Г.И., Тихомиров В.А. и др. *Оценка интеллектуальной собственности*. М.: Финансы и статистика, 2002.
- Анисов, А.М. *Время и компьютер*. М.: Наука, 1991.
- Асанова, Ү. *Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Философия энциклопедиялык окуу куралы*, Бишкек. 2004.
- Аскин, Я.Ф. *Проблема времени. Ее философское истолкование*. — М.: 1966.
- Бичурин, Н.Я.(ИАКИНФ). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Редакция текста, вступ. ст., комм. А.Н. Бернштама и Н.В. Кюнера*. Москва: Т.1, Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
- Бөкөшов, Ж. *Мысль и время*. Бишкек: Б: Бийиктик, 2014.
- Васильев, В., Чернов С., Жучков В. *Кант: из рукописного наследия (материалы к “Критике чистого разума”; Opus postumum)* (перевод). М.: Прогресс-Традиция, 2000.
- П.П.Гайденок. *Философская энциклопедия* в 4-х томах. М. 2001.
- Гегель, Г. *Философия природы*. В кн. Энциклопедия философских наук. т. 2, М., 1975.
- Готт, В.С., Перетурин А.Ф. *О некоторых философских предпосылках определения физического смысла волновой функции.*// *Философские вопросы квантовой физики*. Отв. ред. М.Э. Омеляновский. М.: Наука, 1978.
- Гречанова, В.А. *Неопределенность и противоречивость в концепции детерминизма*. Л.: ЛГУ, 1990.

Грюнбаум, А. *Философские проблемы пространства и времени*. пер. с англ. Москва. 1969.

Гумилев, Л.Н. *Байыркы түрктөр*. Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999.

Гуревич, А. Я. *Время как проблема истории культуры*. "ВФ", 1969.

Детлаф, Т. А. *Часы для изучения временных закономерностей развития животных // Конструкции времени в естествознании: на пути к пониманию феномена времени*. под ред. Б. В. Гнозенко. - Ч. 1. Междисциплинарное исследование. - М., 1996.

Детлаф, Т.А. *Изучение временных закономерностей развития животных // Онтогенез*. Т. 20. 1989.

Длугач, Т.Б. *От Канта к Фихте: Сравнительно – исторический анализ*. М.: «Канон» РООИ «Реабилитация», 2010.

Железнова, Н.А. *Учение Кундакунды в философско-религиозной традиции джайнизма* / Н.А. Железнова ; Ин-т востоковедения. М. : Вост. лит., 2005.

Женижок. Ырлар /Чогулткан жана тузгон /А. Жусупбеков. – Фрунзе, 1982.

Жусупов, К. *Байыркынын издери. 2. Кыргыздар* / Туз. К.Жусупов. - Б.: Кыргызстан, 1991.

Казарян, В.П. *Понятие времени в структуре научного знания*. М., Изд-во Моск. ун-та, 1980.

Кант, И. *Критика чистого разума*. Сочинения: В 8-ми томах. Т. 3. – М.: Чоро, 1994.

Кант, И. *О форме и причинах чувственно воспринимаемого и умопостигаемого мира*. - В кн. Сочинения, т. 2, М., 1964.

Кант, И. *Антропология с прагматической точки зрения*. Кант И. Избранное: в 3-х тт. Т. 3 / Пер. с нем. Н. М. Соколова, науч. ред. и авт. вступит. ст. В. Н. Брюшинкин. Калининград: Калинингр. кн. изд-во, 1998.

Кант, И. *К вечному миру*. Кант И. Избранные сочинения: в 2 тт. / Под ред. А. П. Клемешева, В. Н. Брюшинкина. Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2005.

Кант, И. *Критика практического разума*. Кант И. Собр. соч. на нем. и рус. яз / Под. ред. Б. Тушлинга и Н.В. Мотрошиловой. В 5 т. (1994–2014). Т. 3 / Подгот. Э. Соловьевым и А. Судаковым (Москва), Б. Тушлингом и У.

- Фогелем (Марбург). Вступ. статьи Р. Мальтера и Э.Ю. Соловьева. М.: Московский философский фонд, 1997.
- Кант, И. *Критика способности суждения*. Кант И. Собр. соч. на нем. и рус. яз. В 5 т. (1994–2014). Т. 4 / Подгот. Н. Мотрошиловой и Т. Длугач (Москва), Б. Тушлингом и У. Фогелем (Марбург). М.: Наука, 2001.
- Кант, И. *Спор факультетов* // Кант И. Избранные сочинения: в 2 тт. / Под ред. А. П. Клемешева, В. Н. Брюшинкина. Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2005. Т. 2. С. 21-142.
- Конструкции времени в естествознании: на пути к пониманию феномена времени*. под ред. Б. В. Гнозенко. - Ч. 1. Междисциплинарное исследование. - М., 1996.
- Кронин, С. И. «Темперология — это...» Москва: ООО «Открытый темперологический институт». 2019.
- Кыргыздар*. том.xiv, Бишкек. Б: Бийиктик. 2011.
- Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 2 томдон турат: 1 китеп /Түзгөн К. Жусупов.Б. – Бишкек, 1999.
- Майтри Упанишад, VI.
- Мамардашвили, М.К. *Время и пространство*. М.: 1990.
- Мамардашвили, М.К. *Кантианские вариации*. М.: "Аграф". 1997.
- Манас энциклопедия*. (1995). Т. II, <https://bilim.akipress.org/manas-entsiklopediya-tom-2> // (14.07.2018).
- Мартыщенко, Л.А., Тихомиров В.А. *Вероятностно-статистические методы праксеологического анализа разработок и оценки технических решений*. Л.: МО РФ, 1992.
- Махмуд, Кашгари. *Түрк тилдеринин сөздүгү*. Т. I, Т.Токоев, К.Кошмоков, А.Акматалиев. (Ред), Бишкек, 2011.
- Молчанов, В. И. *Понятие рефлексии в контексте феноменологического учения о времени*. В сб.: *Критика феноменологического направления в современной буржуазной философии*. Рига. 1981.
- Молчанов, Ю.Б. *Четыре концепции времени в философии и физике*. Москва: Наука, 1977.

Мотрошилова, Н.В. *Рассуждение о методе* // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Мысль, 2010.

Ноя, Сигэки. *Омори Содзо – тэцугаку но михон (Омори Содзо – образец философствования)*. Токио: Коданся. 2007.

Омори, Содзо *Дзикан то дзига (Время и «я»)* // *Омори Содзо тёсакую (Собр. соч. Омори Содзо)*. Т. 8. Токио: Иванами сётэн. 1999.

Омори, Содзо *Токи ва нагарэдзу (Время не течет)* // *Омори Содзо тёсакую (Собр. соч. Омори Содзо)*. Т. 9. Токио: Иванами сётэн. 1999.

Рейхенбах, Г. *Направление времени*. пер. с англ. Москва. 1962.

Сpirкин, А.Г. *Философия: Учебник*. Москва. Изд: Гардарика. 1998.

Супруненко, Г.П. *Некоторые источники по древней истории кыргызов*. Москва, 1974.

Тейлор, Э. Ф., Уилер Дж. А. *Физика пространства-времени*. Пер. с англ. Н. В. Мицкевича. Изд. 2-е. М.: Мир, 1971.

Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири : Пространство и время. Вещный мир. [Э. Л. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова]; Отв. ред. И. Н. Гемуев; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии. Новосибирск: Наука, 1988. .

Трубников, Н. Н. *Время человеческого бытия*. Москва. 1987.

Уитроу, Дж. *Естественная философия времени*. пер. с англ. Москва. 1964.

Хайдеггер, М. *Кант и проблема метафизики*. М.: «Русское феноменологическое общество», изд-во «Логос». 1997.

Хасанов, И.А. *Феномен времени. Ч. 1. Объективное время*. М.: 1998.

Философы Хуайнани. Хуайнаньцзы / пер. с китайского Л.Е.Померанцевой. М.: Мысль. 2004. 81-82-бб.

Чороев, Т. К. *Махмуд ибн Хусейин аль - Кашигари жана анын түркий тилдер сөз жыйнагы*. Кыргызстан, Бишкек. 1990.

Элдик мурастын философиясы. Бишкек, 2003.

Электрондук сөздүк. <http://latindictionary.wikidot.com>. 2008.

РЕЗЮМЕ

ЖЕКЕ МААЛЫМАТ

Аты, фамилиясы Мунара Кудайберди кызы
Улуту Кыргыз
Туулган күнү жана жери 28-март 1998-жыл
Ош областы, Алай району, Кабылан-Көл а.
Кабылан-Көл көчөсү №50 үй
Тел: +996779518081
E-mail 2150y11002@manas.edu.kg

БИЛИМИ

Даража	Берген уюм	Бүтүргөн күнү
Магистратура	Кыргыз-Түрк “Манас” университети Социалдык илимдер институту Философия бөлүмү	2023-жыл
Бакалавр	Кыргыз-Түрк “Манас” университети Гуманитардык факультет Философия бөлүмү	2021-жыл
Орто мектеп	№25 Э.Мурзаев атындагы орто мектеби	2016-жыл

ЧЕТ ТИЛДЕР

Түркчө (C1)

ПУБЛИКАЦИЯЛАР

1. “Эрих Фромм: болуу жана ээ болуу арасындагы жашоо (философиялык анализ)” аттуу темада дипломдук иш. Бишкек – 2021.

2. Руханий проблемалар – заманбап дүйнөнүн кризиси катарында [Текст] /
Кудайберди кызы М. // Кыргызстан эл аралык университетинин
“Кабарлары”. – Бишкек, 2022. – №3, 264-267-бб.

